

אותו הסקס בדיוק : ייעוץ מיני ביישוב העברי בשנות השלושים

ליאת קוזמא

החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, האוניברסיטה העברית בירושלים

הפרופסור מגנוס הירשפלד, החוקר היהודי הגרמני המפורסם לבעיות המין, בא לביקור במשרד בלויית עוזרו הסיני הצעיר והטרזן. הוא מסייר עתה בעולם וכבר ביקר באמריקה, בסין, בהודו ובערב. ארץ-ישראל היא תחנתו האחרונה לפני שובו לאירופה. הוא הכיבני במקצת, בייחוד ברגע שבו הוציא את האלבום הידוע לרישום שמות מפורסמים ואמרות – אבן-בוזחן חמורה לבחינת האינטליגנציה של כל אדם (ארלוזורוב תשי"ג, 24 בפברואר 1932).

כך מתאר חיים ארלוזורוב את פגישתו עם הסקסולוג היהודי גרמני מגנוס הירשפלד, רופא ופעיל לזכויות הומוסקסואלים, אשר ביקר בפלשתינה בראשית 1932. לארלוזורוב אולי היה זה מפגש ראשון עם נציגיה של תנועת הרפורמה המינית הגרמנית, אבל זו כבר הדהדה ביישוב כמה שנים: באוקטובר 1930 דיווח נציג עיתון הארץ בווינה על הקונגרס העולמי למדעי המין, שבו השתתף גם צבי זוהר, נציג "השומר הצעיר". סניף "השומר הצעיר" בוורשה תרגם לעברית את הספר *כחור וכחורה* שחיבר עמיתו של הירשפלד, מקס הודאן (1930). הספר המתורגם הגיע לפלשתינה באותה שנה והיה השראה למחנכי "השומר הצעיר". רופא תל-אביבי צעיר ששמו אברהם מטמון השתלם במכון למדעי המין בברלין ופתח בסוף 1931 "מכון למדעי המין" משלו בתל-אביב, וניהל בו תחנה לייעוץ מיני לגברים ולנשים. קופת החולים של הסתדרות העובדים ובתי הבריאות של הדסה הקימו תחנות דומות. טורי עצה בדבר ובכתב העת *הבריאות* ליוו את תחנות העצה וסיפקו עצות בכתב. אם כן, המפגש הקצר בין הירשפלד לארלוזורוב, שכנראה לא הרשים אף אחד מהצדדים (שכן הירשפלד לא הזכיר את ארלוזורוב כלל בתארו את ביקורו בתל-אביב) היה

* חלקים ממאמר זה פורסמו באנגלית תחת הכותרת: "Sexology in the Yishuv: the Rise and Decline of Sexual Consultation in Tel Aviv, 1930–39" (Kozma 2010). הם מודפסים כאן ברשותה של הוצאת הספרים של אוניברסיטת קיימברידג'. אני מודה לדפנה הירש, יערה חוצן, אביגיל יעקובסון, זכארי לוקמן, גץ נורדברוך, שירין סיקלי, גדי קוזמא ולקוראים האנונימיים של *תיאוריה וביקורת* על הערותיהם על גרסה מוקדמת של מאמר זה. האחריות לטעויות היא כמובן שלי.

אך רגע קטן בסדרה של מפגשים בין היישוב העברי בפלשתינה לבין רעיונות הרפורמה המינית אשר צמחו באירופה ובעיקר בברלין טרם עליית הנאצים לשלטון. הרפורמה המינית ומדע הסקסולוגיה היו כרוכים זה בזה, ולו באמונה ביכולתו של המדע להביא לרציונליזציה ולשיפור של החיים החברתיים. מחקרו של ערן רולניק (2007) על הגירתה של הפסיכואנליזה לפלשתינה מזמין השוואה, שכן באותה נקודה בזמן הצליחה הפסיכואנליזה להכות שורש בחברה המקומית ואילו הסקסולוגיה נכשלה. כמו הפסיכואנליזה גם הסקסולוגיה היתה תחום ידע שרבים מהעוסקים בו היו יהודים, ולפיכך הוא סומן על ידי הנאצים "מדע יהודי": סקסולוגים יהודים ולא יהודים נאסרו, הוגלו, התאבדו או ברחו – חלקם לפלשתינה – מיד לאחר עליית הנאצים לשלטון. שלא כמו הפסיכואנליזה, הסקסולוגיה הגרמנית לא שרדה לאחר המלחמה, ושלא כמותה, היא גם לא הצליחה להכות שורש בפלשתינה.

מאמר זה מתמקד במפגש בין רעיונות הרפורמה המינית כפי שבאו לידי ביטוי במרכז אירופה ובמזרחה לבין היישוב העברי, ובוחן את השיח המיני שנוצר בעקבותיו. אני מתבוננת כאן בתחנות העצה, בטורים בעיתונות, בספרים שתורגמו לעברית וכן בדיווחיהם של סקסולוגים גרמנים שבחרו לבקר או להשתקע כאן. לרפורמה המינית, בהיותה תנועה עולמית, היו ביטויים שונים בחברות שונות באותה תקופה, והמחקר ההיסטורי עד כה התמקד בחברות אירופיות – ממרכז התנועה בגרמניה ועד תנועות אחיות שקמו לה במדינות כגון יוון, ספרד, הולנד ובריטניה. בכל אלה ניכרו הדיה של התנועה הגרמנית, אם כי ברובן נוצרו שדות שיח ופרקטיקות שהיו רדיקליות הרבה פחות מהתנועה הגרמנית.¹ לצד זאת, המאמר מתמקד בפן הלא מוכר של ההיסטוריה של היישוב, של הרפואה ושל החברה. הוא מצטרף למחקריהם של ערן רולניק (2007), רקפת זלשיק (2008) ורקפת סלע-שפי (2003) ומתבונן בהגירתם של מקצועות (פסיכואנליזה, פסיכיאטריה ועריכת דין, בהתאמה), של רעיונות ושל בני אדם לפלשתינה ובהמצאתם מחדש בהקשר המקומי. הוא מצטרף למחקריהן של תמי רזי (תשס"ט) ודבורה ברנשטיין (תשס"ח) ומתמקד בנשים בשוליים ובמיניות נשית כאחד היעדים לרפורמה חברתית. מחקר זה מסתמך גם על התשתית העשירה של חוקרות כגון שפרה שוורץ, שחלב סטולר-ליס, נירה ברטל ודפנה הירש, שחקרו את התפתחות הרפואה ביישוב במסגרת תשתית רפואית שהיתה אוטונומית לחלוטין מרשויות המנדט, וקידמה סדר יום לאומי לצד תרומתה לבריאותם של עשרות אלפים מדי שנה.²

אני שואלת כאן מהם שדות השיח והפרקטיקות שנוצרו ביישוב בעקבות המפגש עם רעיונות הרפורמה המינית ואנשיה אשר ביקרו בפלשתינה או השתקעו בה. במובן זה, זהו מקרה בוחן לנדידתם של רעיונות בין הקשרים תרבותיים שונים. אני בוחנת מה היה אותו "ייעוץ מיני" שצמח כאן, מה היה הרציונל להקמת תחנות הייעוץ וגם מה היו הנושאים שהטרידו את הנשים והגברים שפנו לתחנות העצה ולטורי העצה בעיתונים. אני

¹ ראו גיליון בנושא הרפורמה המינית, ובו מאמרים על התנועה לרפורמה מינית בבריטניה, הולנד וספרד: Vyras 1997; Journal of the History of Sexuality 2003; וכן ראו Vyras 1997.

² שוורץ 1997; הירש 2002; סטולר-ליס 2003; שחור-רובין ואחרים 2003; ברטל 2005.

מבקשת להראות שהיסודות הרדיקליים שאפיינו את התנועה הגרמנית כמו המאבק נגד איסור הומוסקסואליות והמאבק נגד איסור הפלות, התמססו ואף אבדו, אך מרכיבים אחרים כמו ייעוץ רפואי וכתובה על מיניות אנושית, גברית ונשית, נקלטו בברכה ומשכו נשים וגברים לתחנות העצה. אני חותמת את המאמר בדעיכתן של תחנות העצה לקראת סוף שנות השלושים, בין השאר בשל עלייתו של שיח דמוגרפי, שהתעצם מאוד מאוחר יותר, לאחר השואה.

א.

משמעה של הרפורמה המינית באירופה במחצית הראשונה של המאה ה-20 היה שימוש בכלים מדעיים להבנת מיניות האדם וגיוס התובנות הללו לעידוד שינוי חברתי, מתוך אמונה כנה, נאיבית ואיומה כאחת, ביכולתם של המדע והרציונליות האנושית לשפר את החיים החברתיים. כך לדוגמה, אאוגניקה נחשבה דרך מדעית למניעת מחלות וחוליים חברתיים, והיתה שילוב של דרוויניזם חברתי וחוקי התורשה של מנדל. רופאים תומכי אאוגניקה הבטיחו להכחיד פיגור שכלי, שיגעון, פשיעה, ואף הומוסקסואליות וזנות, על ידי מניעת נישואים של בני זוג שבני משפחותיהם נגועים באחד מאלה. במובנה זה, בעשורים שקדמו למלחמת העולם השנייה אאוגניקה נחשבה לאידיאולוגיה הומניסטית, וכך הבינו אותה גם אנשי הרפורמה המינית וגם תומכיה בתנועה הציונית וכיישוב העברי.³

שאלת הרפורמה של הגוף האינדיבידואלי ליוותה את השיח הציוני מראשיתו. בקונגרס היהודי השני קרא מקס נורדאו לתחייתה של "יהדות השרירים", שתהיה תגובה ל"יהדות העצבים" שהתפתחה בגלות. לדידו של נורדאו, גופו של היהודי התנוון בגלות כי יהודים היו מוגבלים לגטאות שבערים ולמקצועות שאין בהם עבודה פיזית ואין מגע עם האדמה. "התנוונותו" של הגוף הלאומי יוחסה להתנוונותו של הגוף האינדיבידואלי, אשר נהיה חולני, חלוש ו"נוירוסטאני" באלפיים שנות גלותו. לגרסתו, השיבה לארץ ישראל תשיב ליהודים את ריבונותם, כלאום וכגברים. הגוף הגברי החלוצי, בניגוד לגוף הגלותי היהודי הסטריאוטיפי, ניכר בשריריו וביכולתו לשליטה עצמית. מיכאל גלזמן (1997) הצביע על המרכזיות של הגבריות האבודה ועל השבתה בשיח הציוני. החלוץ השזוף והשרירי היה היפוכו של היהודי החיוור והרזה של הגלות. כפי שהדגים ג'ורג' מוסה (תשס"ח), הקשר בין תחיית הגוף לתחיית הלאום, ובין גבריות לריבונות, אפיין תנועות לאומיות בנות הזמן. אלה, עם זאת, הציבו את ה"יהודי" מחוץ לאומה, והציונות ביקשה להפוך את הסטריאוטיפ האנטישמי וליצור גבר יהודי חדש.⁴ תנועת הרפורמה המינית המקומית צמחה, בין השאר, מתוך ההקשר הזה.

³ פלק 2002; סטולר-ליס 2003; הירש 2008.

⁴ ראו גם צימרמן 2003.

ברוסיה המהפכנית, הבולשביקים שאפו לשנות את חיי המשפחה ולא רק את החיים החברתיים. בראשית שנות העשרים פתחה הממשלה הבולשביקית במהלכים חוקיים שמטרתם למחוק מעל פני האדמה את המשפחה הבורגנית על חולייה. כך, למשל, ממזרות לא נחשבה עוד קטגוריה חוקית, הפלות הותרו על פי חוק, זוגות שניהלו משק בית משותף הוכרו בבחינת זוגות נשואים. קמפיינים ציבוריים סיפקו הסברה בנושאי היגיינה, אמצעי מניעה ומחלות מין. מעונות יום, מטבחים ציבוריים ומכבסות ציבוריות היו אמורות לשחרר את האשה מדיכוייה ארוך השנים, ולא פחות חשוב מכך – מ"הטרדינה הביולוגית" של קיומה, כפי שנקרא ספרו של המדען הרוסי בן התקופה אנטואן נמילוב, שגם תורגם לעברית ב־1931 (נמילוב תרצ"א). כפי שנראה להלן, בעבור רופאים ובעבור פעיליה של תנועת הרפורמה המינית באירופה וגם בפלשתינה, הרפורמה של חיי המשפחה ברוסיה הבולשביקית היתה מודל לחיקוי.⁵

בגרמניה התנועה לרפורמה מינית היתה מורכבת מרופאים רדיקליים, פעילים למען הפלות, קומוניסטים ופעילים למען זכויות הומוסקסואלים. הם דרשו לבטל את סעיף 218 בחוק הפלילי הגרמני, שהוציא הפלות מחוץ לחוק, וכן את סעיף 175, שהוציא יחסי מין הומוסקסואליים מחוץ לחוק. למן שנות העשרים הם פתחו תחנות לייעוץ מיני וסיפקו ייעוץ בנוגע לאמצעי מניעה כדי להיאבק בשכיחותן של הפלות לא חוקיות בקרב נשות מעמד הפועלים. הם סיפקו גם ייעוץ מיני, במטרה לשפר את חיי הנישואים ולמנוע זנות וגירושים, וכן טיפול וייעוץ בנוגע למחלות מין. אחרי מלחמת העולם הראשונה הזמינה עיריית ברלין את מגנוס הירשפלד להקים תחנות לייעוץ מיני בברלין, ותחנות אלה היו מודל לתחנות שהקימה העירייה עצמה. שם יכלו תושבי ברלין לקבל אמצעי מניעה ומענה לשאלותיהם על חיי מין, מחלות מין וכדומה. המכון למדעי המין שהקים הירשפלד ב־1919 היה מוקד עלייה לרגל לרופאים ולרפורמטורים חברתיים מכל רחבי אירופה ומחוץ לה – כפי שנראה להלן, וגם מן היישוב העברי בפלשתינה (Grossmann 1997, 14, 20, 34, 38). בשלהי שנות העשרים הפכה התנועה הגרמנית לתנועה בינלאומית בזכות הליגה העולמית לרפורמה מינית, שהירשפלד היה ממקימיה. סניפים של התנועה הוקמו בכמה מבירות אירופה, אך רובם חלקו על האג'נדה הרדיקלית של הסניף הגרמני. אמצעי מניעה ורפורמה בחוקי הגירושין היו מקובלים על רובם, אבל רוב התנועות מחוץ לגרמניה ראו בזכויות הומוסקסואלים ובזכות להפלה רעיונות רדיקליים מדי.⁶

התעכבתי כאן על הדוגמה של הרפורמה המינית הבולשביקית ועל הדוגמה של הרפורמה המינית בגרמניה משתי סיבות. ראשית, שתיהן היו מודל לחיקוי לתנועות וליוזמות דומות באירופה ובארצות הברית, שכן שתיהן נחשבו דוגמה מוצלחת להתערבות המדע והמדינה בחיי המשפחה. שנית, לצורך עניינו כאן חשובה השפעתם של שני המוקדים הללו

⁵ Bernstein 1998; 2007; Carleton 2005

⁶ Vyras 1997; Dose 2002; *Journal of the History of Sexuality* 2003; Matte 2005; Tamagne 2005

על היישוב העברי בפלשתינה. מערכת הבריאות ביישוב העברי הוקמה בידי עולים ומהגרים ממזרח אירופה ומרכזה, שחיו, עבדו או למדו בעיקר בגרמניה או רוסיה. רופאים יהודים מרוסיה הגיעו לפלשתינה באופן ספורדי יחסית במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20. רופאים גרמנים, לעומת זאת, היגרו לפלשתינה כמעט בבת אחת בין השנים 1933 ו-1935. הרופאים היהודים היו בין הראשונים שאיבדו את עבודתם עם עליית הנאצים לשלטון ורבים מהם החליטו לעזוב את גרמניה מיד לאחר מכן (נידרלנד 1983). לא אתעכב כאן על סיפורם, רק אעיר שגורל עמיתיו של הירשפלד היה כזה בדיוק. כיוון שלא היו סתם יהודים אלא גם "סקסולוגים", ולפיכך נשאים של מדע "יהודי" ו"מנוון" – רובם לא נשארו בגרמניה אחרי 1936.

כמו הירשפלד, רבים ממבשריה של התנועה לרפורמה מינית בגרמניה היו יהודים. לודוויג לנץ לוי, לדוגמה, ביצע ב-1931 את הניתוח הראשון בעולם לשינוי מין במכון למדעי המין של מגנוס הירשפלד; פליקס טיילהאבר הקים ב-1913 את GESEX, העמותה לרפורמה מינית, וכתב חיבורים אחדים על בתולים, זנות ומיניות נשית; מקס מרקוזה הקים ב-1903 את העמותה להגנה על האם (כלומר, האם הלא נשואה), חיבר כמה ספרים על הפרעות מיניות ובראשית שנות השלושים גם שימש עד מומחה בבתי משפט בגרמניה. טיילהאבר היה ציוני נלהב עוד מנעוריו, ואילו מרקוזה האמין שהתבוללות היא הפתרון הנכון, בטווח הארוך, ל"בעיה היהודית". אם כן, אף על פי ששניהם האמינו ברפורמה מינית הם היו חלוקים בדעותיהם בנוגע לציונות ולעתידו של העם היהודי.⁷

ב-1933 הגיעה לקצה תנועת הרפורמה המינית הגרמנית – לפחות בגרמניה. המכון למדעי המין הועלה באש, הנאצים החרימו את ארכיוניו וניצלו אותם נגד אותם גברים ונשים שבאו להיוועץ בו. פעילים רבים נכלאו או אולצו לעזוב את גרמניה. לנץ לוי, למשל, עזב לפריז וניסה להמציא את עצמו מחדש בתור מנתח פלסטי. כששב לברלין ב-1936 ניסה להקים מרפאה, הבין עד מהרה שאין עוד מקום לרופא יהודי במולדתו, והיגר לקהיר. טיילהאבר, ולמרבה הפלא גם מרקוזה, עזבו באותן שנים לפלשתינה. טיילהאבר הגיע לפלשתינה ב-1936 וכחמש שנים לאחר מכן היה לאחד ממייסדיה של קופת החולים מכבי. ככל הידוע לי, הוא לא המשיך בפעילות הקשורה לרפורמה מינית.⁸

מרקוזה לא השתלב. היה לו קומץ פציינטים, דוברי גרמנית או צרפתית (ביניהם בני האליטה הצפון-אפריקנית), ומדי פעם בפעם שימש יועץ לקופת חולים. אבל מכיוון

⁷ על פי ריאיון עם בנו של מרקוזה, מיכאל מרוז, ב-17 בדצמבר 2007, ועם בנו של טיילהאבר, עדין טלבר, ב-11 בינואר 2009.

⁸ על מקס מרקוזה ראו לוי ולוי 2008, 259; לוי ועורי 1985; Meroz 2000. סיפורו כאן מבוסס גם על ריאיון עם בנו, מיכאל מרוז, ב-17 בדצמבר 2007. על טיילהאבר ראו: Efron 1994, <http://www2.hu-berlin.de/sexology/GESUND/ARCHIV/COLLTHE.HTM>; 141–153. סיפורו כאן מבוסס גם על ריאיון עם בנו, עדין טלבר ב-11 בינואר 2009. על לנץ לוי ראו: Lenz-Levi 1954; <http://www2.hu-berlin.de/sexology/GESUND/ARCHIV/COLLNZN.HTM>; 16.9.2010.

שלא למד עברית וכן בשל הניכור שחש כלפי הרעיון הציוני, הוא נותר בשוליים. מעטים בפלשתינה ומאוחר יותר בישראל ידעו על מעמדו הרם בברלין. הוא נפטר, בלא הכרה ציבורית של ממש, ב-1963 בתל-אביב. ביום הולדתו החמישים, ארבע שנים בלבד אחרי הגיעו לארץ, עמיתיו כבר הספידו את דרכו המקצועית שהגיעה לקצה בפלשתינה. כך אמר עליו רופא הילדים ישראל רבקאי באירוע לרגל יום הולדתו:

אלוף המדע, שעבודתו המדעית נעשתה לו לתפקיד חיים, מעין נשימה, כשהוא מורחק ממעבדתו, כשהוא נזרק לתוך תנאים הנוטלים ממנו את האפשרות להמשיך בפעולתו – מה מצבו הנפשי? איש שהיה מוסיף לבית גנזיו של המדע מדי שנה בשנה כמה כרכים פרי עמלו, נקלע לסכיבה חדשה, אשר "לא ידעה את יוסף", ואף "לרוות" את צימאנו לעבודה מדעית בטיפין-טיפין של מאמרים קטנים בעיתון (וגם אלה לעיתים רחוקות, כי הלא קצרה יריעת העיתון לערכי המדע!), מה עובר עליו? (רבקאי 1937).

בגלל קשיי השפה ובשל בחירתם של בכירי הסקסולוגים שהיגרו לפלשתינה להישאר בשוליהן של מערכות הבריאות הקיימות, מי שהקימו והפעילו את תחנות העצה היו רופאות ורופאים אחרים, רובם הגיעו ממזרח אירופה.

ב.

בשנת 1931 הוקמו בתל-אביב שלוש התחנות הראשונות לייעוץ מיני. תחנות אלה צמחו מתוך תשתית קיימת של רפואה ציבורית שהתפתחה ביישוב בעשורים הראשונים של המאה ה-20. מערכת הבריאות של היישוב הוקמה על ידי התארגנויות פועלים ועל ידי ארגוני התנדבות של נשים ופעלה באופן אוטונומי ובלי תלות ברשויות המנדט, אשר השקעתם בבריאות היתה מזערית. השקעתה של מחלקת הבריאות המנדטורית בבריאות הציבור התבטאה בעיקר בסניטציה והיגיינה, וכן בהקמתן של כמה מרפאות ובתי חולים שנועדו לשרת בעיקר את הסגל הבריטי, אך הורחבו ושירתו במידה מועטה גם את האוכלוסייה הערבית – בעיקר חסרי אמצעים אשר טופלו בה בלא תשלום. מחלקת הרפואה של המנדט גם פיקחה על רישוי רופאים, מה שכמובן השפיע על יכולתם של רופאים לעבוד בפלשתינה (Reiss 1996). יתר על כן, חוק פרסומי התועבה של רשויות המנדט השפיע על בחירת החומרים שפורסמו והופצו בפלשתינה והשפיע כך גם על ספרות רפואית בנושא מין. הפלות היו כפופות אף הן לחוק המנדטורי, שהתבסס על חקיקה עות'מאנית קודמת. גם אם לא נאכף, חוק זה השפיע על החלטותיהן של נשים שמצאו את עצמן בהיריון לא רצוי, ועל החלטותיהם של רופאיהן.⁹ אם כן, למרות האוטונומיה של מערכת הבריאות של היישוב, הן

⁹ על מעמדה של הפלה בחוק המנדטורי ראו אמיר ושושי 2007; על המערכת המשפטית, החינוכית והרפואית המנדטורית ראו ראובני 1993.

הרפואה היישובית והן השיח המיני שבתוכה הושפעו והוגבלו על ידי המערכת המנדטורית שהיו כפופים לה.

קופת החולים הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל קמה בשנת 1911 כדי לספק שירותי בריאות לעובדים על בסיס ערבות הדדית, והיתה פתוחה לחברי ההסתדרות ובני משפחותיהם. במסגרת שירותי הבריאות של הדסה הוקמו תשתית של בתי חולים ושירותי רפואה מונעת, ומ-1931 סיפקה "קופת חולים עממית" שירותי רפואה לחברי ההתיישבות העובדת. המימון והתפעול השוטף של הדסה התבסס על יוזמתן של נשים אמריקניות, על פי מודל פילנתרופי וולונטרי. אחת היוזמות המרכזיות של נשות הדסה היתה הקמת טיפות חלב, תחנות שמטרתן העיקרית לצמצם ולמנוע תמותת תינוקות. הן עשו זאת באמצעות מעקב, הסברה לאמהות צעירות וחלוקת חלב מפוסטר לנשים שאינן מסוגלות להניק. לצד אלה, עיריית תל-אביב סיפקה שירותי בריאות, חינוך ורווחה שלא היו זמינים ביישובים הסמוכים וכך הפכה את תל-אביב למוקד משיכה לקבוצות חברתיות חלשות כגון אמהות חד-הוריות. עד שנות השלושים היו רוב הרופאים עולים ומהגרים ממזרח אירופה, בני העלייה השלישית והרביעית. בעקבות עליית הנאצים לשלטון הצטרפו אליהם מאות רופאים יהודים שאיבדו את פרנסתם בן לילה, ומאז אמצע שנות השלושים שרר בארץ עודף ברופאים.¹⁰

התחנה לייעוץ מיני של הדסה פעלה בבית הבריאות ברחוב בלפור בתל-אביב. היא קמה ב-1931, כשבית הבריאות נוהל על ידי ד"ר טובה ברמן – בברכתה ובעידודה (היא פוטרה כשנה לאחר מכן מפני שנחשדה בנטיות פרו-קומוניסטיות). בית הבריאות היה מרכז שכלל מלבד טיפת חלב גם תחנה לייעוץ מקצועי, תחנה לרפואת ספורט, תחנה לרפואת בתי הספר ומרפאת שיניים לילדים. הוא הוקם בתרומת משפחת שטראוס, שתרמה גם להקמת תחנות טיפת חלב ברחבי הארץ. הגינקולוגית ד"ר אסתר איינהורן הפעילה את התחנה לנשים, ובעלה, הנזירולוג ד"ר שמעון איינהורן הפעיל את התחנה לגברים. נוסף על שתיים של ייעוץ בשבוע, בית הבריאות גם ארגן הרצאות פתוחות לקהל. בשנת 1936 הועבר בית הבריאות לאחריותה ולמימונה של עיריית תל-אביב.

בני הזוג איינהורן עלו לפלשתינה ממוסקבה ב-1925. בתל-אביב שימשו שניהם רופאים ויעצו בהתנדבות בבית הבריאות. ד"ר אסתר איינהורן עבדה גם במרפאה למיעוטי יכולת ברחוב שינקין בתל-אביב. בשנות השלושים סיפקה המרפאה שירותי רפואה נחוצים לעניי תל-אביב, אך לא פחות חשוב – הכנסה ותעסוקה לרופאים ששויעו לעבודה במקצועם, חלקית ככל שתהיה. בעשורים שלאחר מכן, לצד עבודתה במרפאה בתל-אביב, לימדה ד"ר איינהורן חינוך מיני לנערים ולנערות בקיבוץ מעגן מיכאל, שבנה ובתה היו ממקימיו. שניים מהם סיפרו לי על שיעורי חינוך מיני שקיבלו ממנה בשנות השישים, ודקלמו

¹⁰ ראו נידרלנדר 1983; שוורץ 1997; שחורי-רובין ואחרים 2003. על תפקידה של עיריית תל אביב בחייהם של נשים וילדים שבשוליים החברתיים ראו ברנשטיין 2009; רזי 2009.

את אזהרותיה והנחיותיה מילה במילה. אופייה של תחנת העצה לנשים בבית הבריאות בתל-אביב הושפע בוודאי מאופייה של ד"ר איינהורן ומתחושת השליחות שהניעה אותה.¹¹ בדיון של בית הבריאות ב-1945 שעסק בחידוש פעילותו לאחר המלחמה, סיכמה ד"ר איינהורן את פעילות התחנה לנשים במילים אלה:

הודות לפרסום בעיתונות וקשרים עם התחנות לטיפול בנשים הרות ובתינוק היתה פונה אל התחנה קלינטליה מכל העדות. נתנו עצות על אמצעי המניע, על רמזים [כך במקור], משחות וכר; למחוסרי אמצעים נתתי את המכשירים האלה חנם, למיעוטי יכולת — במחירים זולים. התחנה שרתה בעצות נשים — אמהות להרבה ילדים, חולות שחפת, חולות לב, אחרי ניתוח קיסרי ואלמנטים אסוציאליים.¹²

בשנת 1937/8, לדוגמה, ביקרו בתחנה לגברים 69 איש, מהם 55 "בני עדות המערב", ו-31 רווקים. 46 הגיעו בשל "מחלות מסוימות או הפרעות בחיי המין", עשרה כדי קבל עצה למניעת היריון, עשרה ל"שאלות שונות בהיגיינה מינית" וחמישה להתייעצות קדם-נישואים. בתחנה לנשים ביקרו 66 נשים, 39 מהן "בנות עדות המערב". שש מהן התייעצו בשאלות עקרות, 34 בשאלות "הסדרת הלידה" (כלומר ויסות הילודה), ארבע בשאלות היגיינה מינית, חמש בשאלות נישואין ו-16 ב"שאלות שונות". רוב הפונות בשאלות הסדרת הלידה היו בנות 20–30, ולמחציתן היו יותר משני ילדים. חלקן הגיעו לתחנת העצה בהפניית אחיות טיפת חלב ששכנה באותו בניין.¹³

התחנה לייעוץ מיני של קופת החולים של ההסתדרות פעלה במרפאה של ההסתדרות ברחוב מאז"ה בתל-אביב. הפעילה אותה ד"ר מרים אהרונובה, רופאת נשים בהכשרתה. ד"ר יוסף מאיר, מנהל קופת חולים, הפעיל במשך זמן מה את התחנה לגברים — כל אחת מהן היתה פתוחה שעתים בשבוע. ד"ר אהרונובה היגרה לפלשתינה מבלרוס ב-1929, לאחר שניהלה את בית החולים ליולדות בבריאנסק (לוי ולוי 2008, 66). היא ערכה את מדור הבריאות בדבר וענתה על שאלות הקוראים, ש"תשעים אחוז מהם" (לטענתה) עסקו במין. ב-1934 היא הוציאה לאור את ספרה *ההגיינה המינית של האישה*, אשר נמכר בארבע מהדורות (אהרונובה 1934ד).

את התחנה השלישית הקים ד"ר אברהם מטמון, בנו של יהודה-לייב מטמון, מייסד גימנסיה הרצליה. אברהם מטמון גדל בפלשתינה והתחנך בגימנסיה, אבל למד רפואה בגרמניה, ועשה התמחות קצרה במכון למדעי המין של ד"ר הירשפלד בברלין. עם שובו לפלשתינה הקים את המכון למדעי המין בביתו שברחוב השחר בתל-אביב, וניהל אותו

¹¹ על המרפאה למיעוטי היכולת ראו לוי ולוי 2008, 16, ועל ד"ר איינהורן בעמ' 74. המידע על חייה מבוסס גם על ריאיון עם בתה, יהודית קנטור, בביתה במעגן מיכאל ב-19 בנובמבר 2007.

¹² ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ), J113/2376, "זיכרון דברים משיבת המשנה מיום 7.5.1945, יום גמר המלחמה".

¹³ ספר השנה של עיריית תל אביב לשנת תרצ"ט, 58.

במקביל לעבודתו בתור רופא בבית הספר המקצועי נורדיה. במכון ניתנו הרצאות פומביות על היגיינה מינית, אנטומיה ואאוגניקה וכן ארבע שעות ייעוץ בשבוע, שעתיים לגברים ושעתיים לנשים. בין השנים 1932 ו-1935 ערך ד"ר מטמון את כתב העת *הבריאות*, שהכיל טור שאלות ותשובות. הרצאותיו ומאמריו קובצו שנים לאחר מכן לספר ששמו *חיי המין של האדם*, אשר נמכר בשמונה מהדורות ובכעשרים אלף עותקים (מטמון תרצ"ט). ספרו *השבחת הגזע של המין האנושי וערכה לעמנו* התבסס אף הוא על הרצאותיו ומאמריו, ויצא לאור בשנת 1933.

שלוש התחנות פרסמו את עצמן והודיעו שהן מציעות ייעוץ אאוגני, ועודדו את הציבור לפנות ולהיוועץ לפני הנישואין. מטרת הייעוץ, לפי גישתם, היתה להגביל על בסיס וולונטרי את הריבוי הטבעי של אנשים "המעיקים על החברה ועל משפחתם" כמו נכים, אלוהוליסטים, זונות והומוסקסואלים. טובה ברמן, מרים אהרנובה, ובמיוחד אברהם מטמון, ראו את מטרתן העיקרית של תחנות העצה בשיפור הגזע היהודי ועצירת "התנוונותו" על ידי מניעה וולונטרית של נישואיהם של רפי גוף ונפש. "אין לנו כל רשות וכל זכות לדרוש ממי שהוא שיותר על הסיפוק הטבעי (המיני) שלו בשביל שלותנו ורווחתנו אנו", כתב מטמון, "אבל יש לנו הרשות המלאה והזכות המוסרית העליונה לאסור עליהם שלא להעמיד ולדות, זאת אומרת לדרוש מהם שלא יולידו בנים להפיץ את נגעייהם בחברה" (מטמון 1933, 14). על מטרתן הראשונית של תחנות העצה יעידו גם ההרצאות שנתנו בהן בראשית 1932 בנושאים כמו "תורת התורשה ושיפור הגזע", "התעמלות ושיפור הגזע" ו"בדיקה רפואית לפני הנישואין". הודעות לעיתונות ודוחות בית הבריאות קבעו אז כי מטרת התחנה בבית הבריאות של הדסה "להקים דור בריא בארצנו".¹⁴

אברהם מטמון דגל באאוגניקה פסיבית, דהיינו מניעה וולונטרית של הולדתם של "כמות האנשים הנופלים למעמסה על קרוביהם ועל הציבור כולו, מחמת תשישותם הגופנית והרוחנית", וזאת על ידי התייעצות טרם הנישואין. במסגרת ייעוץ זה הרופא מסרטט אילן יוחסין ומסמן בו את שכיחותם של "דפקטים" כגון סכרת, אפילפסיה, פיגור שכלי, חירשות, התמכרות לסמים והומוסקסואליות. ההיגיינה של הרבייה, על פי מטמון, מגנה על האנושות מפני "שיטפון של פחותי ערך", ומאפשרת "לחסום את הדרך בפניהם לחדור לאנושיות" על ידי הימנעות מהולדתם. התרבותם של חולים וחולי נפש, על פי מטמון, "מורידה את הדרגה הממוצעת שעליה עומד העם בתרבותו השכלית והגופנית", ומניעת הולדתם יוצרת דור "בריא בגופו וברוחו ומחוסר כל דפקטים" (מטמון 1932א). שחלב סטולר-ליס (2003) ודפנה הירש (2002) כבר עמדו על מקומה של האאוגניקה בשיח הציוני בשנות השלושים ואף אחריהן. לא אתעכב כאן לדון בשיח זה, בין השאר מפני שהיה משני יחסית לתפקיד שנשים וגברים שנדרשו לתחנות העצה ייחסו להן. עם זאת, חשוב לזכור שאאוגניקה פסיבית,

¹⁴ אצ"מ, J113/7941, "על תפקיד בית הבריאות ועבודתו בחודשי פברואר מרץ 1932"; J113/7942, "סקירה של פעילות בית הבריאות לנתן ולינה שטראוס של הסתדרות מדיצינית הדסה בתל אביב לחודש מאי 1932".

כזו שבה דגל אברהם מטמון, היתה מקובלת על חוגים מתקדמים במקומות אחרים בעולם, אשר שללו מכול וכול עיקור בכפייה ו"המתות חסד".

הדוחות החודשיים של בית הבריאות, וגם טורי העיתונים של מטמון ושל אהרונובה מרמזים שגברים ונשים לא התעניינו כל כך בסוגיות אאוגניות – הם פנו לתחנות הבריאות כדי לקבל עצות לפתרון בעיות בחיי המין: אימפוטנציה, תפקוד מיני, אמצעי מניעה וכן הלאה. גם בתחום זה, מפעיליהן של תחנות העצה ראו בעבודתם משימה לאומית: שיפור חיי המין של הזוג הנשוי הבטיח יציבות חברתית. חיי מין בריאים, כך הם טענו, מייצבים את חיי הנישואים וכך משמרים את הנישואים וגם את האומה. מטמון גרס כי אומללות בחיי המין נובעת בדרך כלל מבורות של זוגות שהתחתנו בלא ניסיון מיני קודם (או לפחות כשהאשה חסרת ניסיון). אם אנשים יפנו לייעוץ בזמן, גברים ילמדו איך לספק את נשותיהם וכך יהיה אפשר למנוע ניאוף וגירושין. מטרתן של תחנות העצה, על פי מטמון, היא לוודא שבני הזוג אינם סובלים מאי-תפקוד מיני: סטייה ופריצות מתרחשים כי הגבר אינו מסוגל לספק את אשתו, והיא מחפשת את סיפוקה במקום אחר (מטמון 1933, 17–18). דומות לזה מילותיה של אהרונובה (1931): "בעולם הרפואה ידוע למדי עד כמה הפתולוגיה המינית, או גם הסטייה הקלה מן הנורמה, משפיעה לרע על חיי הנישואין. עצה נכונה והסברה עלולות להרחיק אי-הבנה ולהשיב את חיי המשפחה והמין אל מסלולם הנורמאלי".

אך ורק חברי ההסתדרות יכלו לפנות לתחנת העצה של קופת חולים, וייתכן ששתי התחנות האחרות שירתו את האנשים שלא היו מאוגדים בהסתדרות. אלה היו, ראשית, "החוגים האזרחיים", בני המעמד הבינוני, אך גם נשים וגברים מהמעמדות הנמוכים, שחלקם חיו מן היד אל הפה. כפי שדבורה ברנשטיין (תשס"ח) ובת-שבע מרגלית-שטרן (תשס"ו) מדגימות, ניתוקם של העולים הצעירים ממשפחות המוצא שלהם הביא מצד אחד לחירות רבה יותר בבחירת בני הזוג, אבל גם לבדידות ולהיעדר רשתות תמיכה במקרה של היריון לא רצוי. כך שבערי היישוב ובעיקר בתל-אביב היו מקרים של הורות בלא נישואין, מרצון או מכורח. עדיין רוב המשפחות היו בעלות מבנה מסורתי, והורות בלא בן זוג לא נראתה בעין יפה, אך מקרים כאלה היו קיימים (שם, 83).

אף שהמרכז העיקרי לפעילות התחנות היה תל-אביב, נעשו כמה ניסיונות להרחיב את השפעתן מחוץ לה. לדוגמה, דוחות בית הבריאות סיפרו לא אחת על כרוזים המופצים במושבות הסמוכות וקוראים לנשים לבוא לתחנות העצה, ועל פי אסתר איינהורן, היתה לכרוזים אלה הצלחה מסוימת. נשים כתבו לדבר להתלונן שתחנות העצה אינן נפתחות במושבות, ולא השתכנעו מתשובתה של אהרונובה, שכל רופא קופת חולים מוכשר גם לתת הסברה מינית.¹⁵ במועדוני אמהות עובדות, בעיקר בפתח תקווה ובחיפה, היו לעתים הרצאות בנושא "היגיינה של האישה", במסגרת פעילות משותפת של תנועת הפועלות וקופת חולים כללית. כמו כן, בת שבע מרגלית-שטרן מדווחת כי הרצאות על חיי המין היו חלק, קטן

¹⁵ דבר, "משמר הבריאות", 12.8.1931, עמ' 3; 17.7.1931, עמ' 7.

אמנם, מפעילות שכיוונו מועדונים של ארגוני הנשים לנשים תימניות במושבות. נושא ההסברה המינית עלה גם במכתבה של מורה לעברית באחד המועדונים הללו, שצינה ששאלות רפואיות ושאלות בענייני מין עולות מדי פעם בפעם במפגשיה עם אמהות.¹⁶ בסוף 1934 פנתה יהודית לויין ממועצת פועלי רחובות להדסה בבקשה לפתוח תחנות עצה לנשים בשאלות המין בעבור הנשים התימניות, שאינן חברות בקופת חולים.¹⁷ מאזכורים לקוניים אלה קשה לדעת מה היה היקפה של ההסברה המינית במושבות ומה היתה ההיענות להסברה כזאת.

לצד תחנות העצה התל-אביביות הפעיל בית הבריאות בירושלים תחנה לייעוץ מיני במשך זמן קצר באמצע שנות השלושים.¹⁸ התחנה הירושלמית, בהנהלת ד"ר ישראל קליגור ובסיועו של ד"ר עמנואל סימון, מנהל מחלקת ההיגיינה של בית הבריאות, התמקדה בהסברה ובפרסום של סדרת חוברות בענייני בריאות. התחנה לייעוץ בחיי המין של בית הבריאות הירושלמי השאירה אחריה פחות חומר בכתב מאשר מקבילתה בתל-אביב. מפרוטוקולים של ישיבות מנהלי המחלקות של בית הבריאות אנחנו למדים, למשל, שבית הבריאות נתן קורסי הסברה מינית למדריכי נוער, ולפחות תכנן לקיים הרצאות גם לסטודנטים באוניברסיטה העברית ובסמינרים למורים. בכך היתה התחנה הירושלמית שונה מן התחנה התל-אביבית, שלא הגדירה את הנוער דווקא כקהל יעד ולא יזמה הרצאות לצעירים. המטרה המוצהרת של הפנייה לנוער היתה מניעת מחלות מין ומניעת הידרדרותן של נערות לכדי "פרוסטיטוציה נסתרת". לשם כך הוציא בית הבריאות הירושלמי שתי חוברות: *ההיגיינה המינית של הנערה וההיגיינה המינית של העלם* — את שתיהן כתב בגרמנית הרופא פריץ קאהן, ובית הבריאות תרגמן לעברית.¹⁹

ג.

עצם הדיון הרפואי בסוגיות מיניות היה שנוי במחלוקת: לעתים עורר את מחאות הקוראים, לעתים נתקל בצנזורה ממשלתית ולעתים בצנזורה מערכתית. הנה, עם פתיחת התחנה לנשים בקופת חולים בשנת 1931 קראה מרים אהרנובה לנשים וגברים לדבר — לכתוב או לסור לתחנות העצה: "הסודיות והביישנות העוטפות את השאלות האלה מעכבות בעדן מלצאת מתחום חדר השינה. משום כך מביאות השאלות למקרי אסון בחיי המשפחה, לגירושין וכו'. יש לקוות, שהנשים תלמדנה להתייחס באמון לתחנה ותפנינה אליה בשאלות הנוגעות

¹⁶ שלימוביץ 1938, מצוטטת אצל מרגלית-שטרן תשס"ו, 348, 353.

¹⁷ יהודית לויין לבית הבריאות הדסה בירושלים, 24.12.1934, אצ"מ, J113/8021.

¹⁸ על פתיחת התחנה, ראו הודעה לעיתונות חתומה בידי ד"ר א"י לוי, 19.1.1933, J113/7944.

¹⁹ קאהן תרצ"ה 1; תרצ"ה 2. דיון בתפקידו של בית הבריאות בכל הנוגע להסברה מינית לנוער, ראו אצ"מ, J113/7932 פרוטוקול ישיבה של מנהלי מחלקות בית הבריאות בירושלים, 7.12.1936, עמ' 3 וכן אצ"מ J113/8018, פרוטוקול ישיבה של מנהלי מחלקות בבית הבריאות של הדסה בירושלים, 22.10.1934. ראו גם מ"י קליגור לד"ר פריץ כהן, 18.12.1933, אצ"מ, J113/7944. על פעילות היישוב נגד זנות נערות ראו ברנשטיין תשס"ח, 275–290; וכן רזי תשס"ט.

לחיי המין. בתחנה תקבל האישה תשובה בהתאם להבנתה ולמדרגת השכלתה" (אהרונובה 1931). בהזדמנות אחרת היא קבלה על כך שאנשים כותבים למדור הבריאות בבקשה לעזור להם בשאלות מיניות, אבל מתביישים לגשת לתחנות העצה: "הסברנו לאנשים האלה כי אין כלל מקום לביישנות, וכי ישנה לכל אחד ואחד האפשרות לפנות לרופא ולשפוך בפניו את לבו".²⁰

ביוני 1932 הגיבה מרים אהרונובה לדברי מבקריה בעניין ההסברה המינית: בצורך שבהסברה זו לית מאן דפליג. המחלוקת היא רק באילו דרכים ובאיזו צורה ובאיזה גיל. גם כאן שורר קונסרבטיזם בין המשכילים והרופאים שקשה לשרשו. אופיינית היא שאלה אחת שנשאלה לא מזמן על ידי רופא משכיל: קראתי ב"משמר הבריאות" הערה על הפלה מלאכותית ולי יש ילדה בת 12 הקוראת את דבר, ושואל הוא מה לעשות בביתו, כלומר מה לעשות ב"משמר הבריאות". מתוך הטון ניכר שהוא אינו מרוצה שמדברים על דברים כאלה ברבים (אהרונובה 1932א).

אהרונובה השיבה לאותו אב כי הילדה יכולה לקרוא עיתונים לילדים ולא דווקא דבר, אך הוסיפה:

לא מובן מדוע לא יכול הרופא הזה להסביר לילדתו בת שתים עשרה, שיש מקרים שלידה מסכנת את חיי האם ובמקרים כאלה מוציאים הרופאים את העובר לפני הזמן. האם לא נשאל הרופא הזה על ידי ילדתו איך בא הילד לעולם? ומה היתה אז תשובתו? וכאן נקודת הכובד של כל השאלה. הרי הילדה חיפשה תשובה לשאלה הזאת בוודאי לא פעם. וכשלא קיבלה תשובה חיפשה אותה אצל חברות בבית הספר וברחוב, אצל עוזרת הבית, ובחבורות שונות וגם מעל דפי העיתון, ולא רק ב"משמר הבריאות", אלא במדור הכרוניקה ו"מבית המשפט", שבהם מדובר על מעשי אונס ומשכב זכר ועוד דברים שמגרים דמינה של בת 12. עצם העמדת השאלה מראה שדרושה הסברה בשאלות ההיגיינה בכלל ובשאלות סכסואליות בפרט (שם).

ד"ר אהרונובה, בתשובתה זו, ורופאים אחרים במאמריהם, הקפידו להגדיר את עצמם כמספקים מידע אובייקטיבי, ולהבדיל חלילה לא סוטה או מציצני. ההדגשה הזאת היתה נחוצה בין השאר כדי להבדיל את עצמם לא רק מטורי החדשות אלא גם מ"פרסומי תועבה" סנסציוניים או רפואיים למחצה.²¹ ההבחנה שאהרונובה עושה כאן היא גם הבחנה מעמדית, שכן ברי לכל שאת ההסברה המינית הנערה צריכה לקבל מאביה הרופא ולא חלילה "אצל עוזרת הבית". בספרו *חיי המין של האדם* (תרצ"ט) מטמון מקפיד להבדיל בין המיניות

²⁰ דבר, 11.5.1932, עמ' 5.

²¹ על הכתיבה הסנסציונית בתקופת המנדט ראו ברנשטיין תשס"ח, 129–137.

ה"נורמלית", שנועדה לרבייה ומלווה בעונג, לבין אלו ש"הולכים ומתנוולים על ידי הזוהמה והשפלות, שהכניסו לתוכם יצרים גסים של בני אדם חולנים, אנורמליים ואיגואיסטיים, על ידי הבערות האספסופית, הסקרנות האירוטית". מטרת הספר אפוא היא "להחזיר את המיניות למסלולה הטבעי ואל תומתה הישרה" (מטמון תרצ"ט, 10).

"פרסומי תועבה" היו אסורים על פי חוק, ובתואר מפוקפק זה כונה ספרו של מקס הודאן *בחור ובחורה*, שעסק בחינוך מיני לנוער ותורגם לעברית ב-1930 בעבור "השומר הצעיר" בוורשה. הודאן היה אחד מחברי הקבוצה שהקיפה את המכון למדעי המין של הירשפלד, ובשנים שלאחר עליית הנאצים לשלטון ברח מברלין וניסה למצוא את מקומו באזורים אחרים באירופה. כיוון שהיה קומוניסט, לא היה רצוי בלונדון והשתקע לבסוף בשבדיה. בסתיו 1930 החרימה משטרת המנדט, ביוזמת מחלקת החינוך העברי בראשותו של אבינועם ילין, מאות עותקים של *בחור ובחורה*, ושני מוכרי ספרים נקנסו והתחייבו שלא להפיצם. "השומר הצעיר" מחה על ההחרמה, והודאן עצמו כתב לקונסוליה הגרמנית בירושלים בבקשה שתתערב בפרשה.²²

מאמר דעה לא חתום בדבר מחה על הצנזורה על ספרו של הודאן: האומנם אין "הבחור והבחורה" רשאים ואף מחויבים לדעת מה נעשה איתם, בגופם ורוחם? למעשה הם מבקשים לדעת, וגם מוצאים, בין אם הדבר הוא לרצון ההורים והמחנכים, בין אם על אפם וחמתם. כלום לא מוטב שידעו את "הסוד" מתוך הסברה גלויה, מדויקת, ישרת-הרואי של המבוגר מאשר מתוך הסירוס והכיעור אשר בלחש ובהלצה מסכיב? ...ההסברה הזאת היא גם המלמדת שהאם "הבלתי חוקית" איננה מפלצת והילד "הבלתי חוקי" איננו בן חורג לחברה, ושאינן מקום ל"מוסר כפול" כלפי האישה והגבר, ושהנער שנתפס למעשה אונן אינו נדון לכליה ללא תקווה. האם ההסברה הזאת [הדגשה במקור; ל"ק] היא שעוררה חמת מחלקת החינוך?²³

בעוד שדבר מחה על הצנזורה על ספרו של הודאן, עיתון *הארץ* ראה לנכון באותו סתיו ממש לבלום את פרסומם של דיווחים מהקונגרס למדעי המין בווינה, פרי עטו של כתב העיתון בעיר משה אונגרפלד. באוקטובר 1930 פרסם *הארץ* דיווח נלהב של אונגרפלד מהכנס. הוא כתב על כינונו של מוסר מיני חדש הנשלט על ידי הרציונליות האובייקטיבית של המדע ולא על ידי הדת או מוסכמה חברתית. הוא ביטא שם עמדות רדיקליות ותמך בביטול המונופולין של הדת על גירושין ונישואין, בלגליזציה של הפלות ובביטול המוסר המיני הכפול ביחס לזונות ולקוחותיהן. הרשימה אותו גם עמדתם הפתוחה של המרצים (היהודים ברובם, כפי שהדגיש בגאוה) בנוגע להומוסקסואליות ולעתיד שבו תהיה לנשים זכות בחירה חופשית להיות אם חד-הורית, לבצע הפלה, או לא להיות לאם כלל (אונגרפלד

²² ארכיון השומר הצעיר (4) 1-4-95.

²³ דבר, "קראתי", 8.11.1931, עמ' 2.

1930). מאמרי ההמשך של אונגרפלד כללו דיווחים נוספים מן הכנס, אך מעולם לא פורסמו. תחילה הם "אבדו בדואר" ואונגרפלד מיהר לשלוח אותם שוב, אך קיבל מכתב צונן מעורך הארץ משה גליקסון בסוף נובמבר: "לצערי הגדול, אני מוכרח להסתלק מהדפסתם. בינתיים עבר זמן רב, ואנו שקועים כאן בדאגות ובצרות אקטואליות שלנו, ואין לבנו לדברים כאלה. אילו הייתי נותן עכשיו המשכים ארוכים באותו עניין, הייתי גורם לתרעומת מצד הקוראים ואפילו עושה את עיתוננו במקצת לשחוק בעיני קוראינו, כתנאי השעה הזאת אצלנו".²⁴ "תנאי השעה הזאת אצלנו" נותרו בעינם ימים רבים ובעצם עשרות שנים לאחר מכן. הדיון הפתוח במין אצל מטמון, אהרונובה ואחרים התמקד במשפחה ההטרסקסואלית הנורמטיבית. מה שאונגרפלד ביקש להביא לארץ, או לפחות לארץ, היה מסר אחר ורדיקלי, ורבים התקשו לקבלו מחוץ להקשר הוויימארי שבו נוצר. כך גם בפלשתינה. אין זה מקרה שספרו של הודאן על הסברה מינית לנוער תורגם לעברית ולא אף אחד מספריו של הירשפלד, אשר עסקו במגוון האנושי של זהויות מיניות ומגדריות. השפעתה של הרפורמה המינית היתה ביכולת לתת ייעוץ מיני לזוגות נשואים ולספק הסברה חיונית ממש על אמצעי מניעה. שאלות של הומוסקסואליות או לגיטימציה לאי-אמהות, לעומת זאת, שהיו נשמת אפה של התנועה הגרמנית ונדונו בפתיחות בקונגרס העולמי למדעי המין, נותרו מחוץ לתחום בפלשתינה.

ד.

ספרי ההדרכה הרפואיים שיצאו לאור בשנות השלושים וכוונו לנשים ונעורות הגדירו את גוף האשה כגוף שנועד להוליד, וכל סטייה ממטרה זו נתפסה כפגיעה ביעודו של הגוף ושל האשה שבתוכו. כאמור, ההנאה המינית של בני הזוג הוגדרה חלק בלתי נפרד מחיי הנישואים, והנאה מינית נחשבה לגורם שמחזק ומתחזק את הקשר הזוגי וכך מונע גירושים. עם זאת, מגע מיני שאינו מסתיים במשגל נחשב מזיק למערכת העצבים של הגבר ושל האשה כאחד. אף על פי שרבייה לא נחשבה למטרה הבלעדית של יחסי המין, יחסי מין והגוף הנשי בכלל נחשבו דברים שטיבם וייעודם בהולדה: בהווה או בעתיד.

כך, לדוגמה, מרים אהרונובה הגדירה את הווסת "רחם המבכה בדמעות דם את כישלוננו" (אהרונובה 1934, ד, 21), כלומר כמייצג את הכישלון להרות, שהגוף מבכה מדי חודש בחודשו. באמצע שנות השלושים הוציא לאור בית הבריאות הירושלמי את החוברת *ההיגיינה המינית של הנערה* (קאהן תרצ"ה). קאהן מסביר בה כי המהות הגופנית של האשה, ולכן מהותה של ההתבגרות המינית, מתגלמת באמהות פוטנציאלית. בהקדמה לספר הוא מצהיר כי מטרתו להורות לנערה את הדרך להיות "אישה בריאה, אשת איש טובה ואם פורייה לדור ילדים בריא" (שם, 4). בנימה לא מרגיעה כלל הוא מנסה להרגיע את הנערה

²⁴ מכתב ממשל גליקסון למשה אונגרפלד, אצ"מ, A71/6, 27.11.1930.

לגבי הווסת הראשונה: "אל תבהלי! אינך חולה ואל תחששי... ביום זה היית לאישה, נכנסת לתוך חוג הנשים המיועדות לפריה ורביה ולמהות. לא הושפלת כי אם הורמת בערכך!" (שם, 13). קאהן חותם את הספר בקריאה לנערה לקבל בברכה את התבגרותה המינית, אשר הופכת אותה לאשה, "למען תהיי לחברתו האוהבת של בעלך ולאם פורייה לדור ילדים שלמים בגופם וברוחם — לאושרך ולאושר עמך" (שם, 48). בחוברת לנערים, לעומת זאת, נדונים קרי לילה, חיי המין העתידיים וריסון האוננות, אך הטקסט אינו מעודד את הנער לראות בעצמו אב. הוא רק מציין שהזרע עתיד להתפתח לאדם, "ולא אדם סתם, כי אם לבן או בת לך!", אגב התעלמות מתפקידה של הביצית בתהליך ההפריה (קאהן תרצ"ה, 2, 10). השינויים ההורמונליים הופכים אותו לאדם וסערות הנפש של גיל ההתבגרות מלמדות אותו כי "להיות אדם, פירושו ללחום" (שם, 23).

מרים אהרונובה המשיכה באותה מסגרת מושגית בכותבה על אמהות ועל אי-אמהות: האמהות מעניקה לאישה סיפוק ואושר שאין דוגמתם בכל התענוגות שבעולם. האמהות היא לא רק הכרח טבעי לאישה אלא גם גולת הכותרת של חייה... היש קרבן אשר לא תקריב האם על מזבח האושר הזה? האישה שלא ילדה מזדקנת בלא עת. האמהות לא רק מסיעת לבריאות הגוף, אלא משפיעה לטוב גם על חייה הרוחניים של האישה. חוסר הילדים יורגש ביתר שאת לעת זקנה, כי שום עסקנות ציבורית אין בה כדי למלא את החסר הזה (אהרונובה 1934, ד, 53).

בהמשך אהרונובה מגדירה עקרות "מחלה הגרועה והקשה ביותר בחיי האישה", שכן העקרה "מרת נפש וחייה מלאים יסורים. הבדידות והריקנות מציקים לה מאוד, ומחשבי העצבים ממררים את חייה". אשה הנגועה בעקרות חשוכת מרפא אין לה אלא להתמסר לעבודה מועילה שתספק את רוחה או לאמץ לה ילד (שם, 55).

בשיח הרפואי של התקופה ניכר כיצד תפיסות חברתיות של תפקידי מגדר תורגמו לשפה רפואית אובייקטיבית אשר הצדיקה, למשל, את הדרתן של נשים ממקצועות מסוימים ואת עולם המושגים שבתוכו הובנה תרומתן של נשים למפעל הלאומי. כך עולה, למשל, מיומנה של הניה פקלמן, פועלת בת התקופה, המתארת את שיחתה עם ידיד רופא:

כשנודע לו באיזו עבודות אני עסוקה — התנגד לכך כרופא וטען שהבחורות אסור להן לעבוד עבודה פיזית קשה, לפי שהיא מזיקה לאישה. קודם כל עליה להיות אם בריאה; זה חשוב לעצמה וחשוב לבנין הארץ. אני התנגדתי לו בכל. הסברתי לו שמוטב שהגוף יסבול ולא הנשמה. אם הבחורה תתחיל להיות ברגנית בעבודות: זה קשה וזה קל, זה מתאים וזה לא וכד' — לא תשיג לעולם את מטרתה ולא תהיה לבן אדם חפשי ועצמאי (פקלמן 2007, 101).

שיחה קצרה זו מתמקדת בתרומתו של הגוף הנשי לבניין האומה והארץ, ומדגימה את מקומם של רופאים ושל השיח הרפואי בתיחומו של תפקיד זה לאמהות. היא גם מדגימה

קריאת תיגר, גם אם נקודתית, על הזיהוי בין הגוף הנשי לאמהות. הניה פקלמן מבקשת כאן הכרה בכך שהיא יותר מאם, ושגופה הוא יותר מכלי קיבול לתינוקות. היא כופרת כאן בהגדרה הממוגדרת של הגוף הנשי ותרומתו לבניין הארץ: היא רוצה להיות חלק מהפרויקט של גאולת הגוף דרך עבודת הכפיים, שמשרתת כך גם את האומה וגם את שחרור הגוף האינדיבידואלי: היא מבקשת הכרה בכך שעבודת הכפיים שלה, ולא מעשה הרבייה, היא תרומתה לאומה, ובכך היא כופרת לא רק במוכח מאליו התרבותי והחברתי אלא באחת מהנחות היסוד של השיח הרפואי של שנות העשרים והשלשים.

ה.

בשנות השלושים, אמצעי המניעה העיקרי בשימוש, על פי דיווחי הרופאים, היה משגל נסוג וכשזה נכשל – הפלה. היו בשוק סוגים אחדים של אמצעי מניעה חוצצים כגון קונדום (כליל, בלשון התקופה), דיאפרגמה (פסר) וספוגית. מעניין לקרוא את תיאוריהם גם כהערת שוליים להיסטוריה של תחיית הלשון העברית – מתרגמים וכותבים נאלצו להמציא יש מאין, ואפילו המשורר (והרופא) שאול טשרניחובסקי נרתם למשימה כשייטת בתרגום ספרו של מקס הודאן לעברית, ו"הואיל להמציא את המונחים העבריים למושגים במקצוע האנטומיה ואברי המין, כפי שהם באו בפרקים אחדים בספר" (הודאן 1930, 2). אברהם מטמון צירף לספרו *חיי המין של האדם* נספח ובו מילון מונחים מתורגמים לאנגלית, גרמנית, צרפתית, פולנית ורוסית. לדבריו, מקצת המונחים בספר חידש הוא בעצמו (מטמון תרצ"ט, 2). הספרות המינית ששגשגה בשנות העשרים והשלשים אכן דרשה אוצר מילים חדש. מלבד ספריהם של אהרונובה ומטמון היו לקורא העברי תרגומים מעודכנים של *הצד המיני של הנישואין* של מקס אקסנר, *השאלה המינית* של אוגוסט פורל *ותורת הזיווגין* של פרנטיס מלפורד, שיצאו לאור בתל-אביב, לצד תרגומים לידיש ולעברית שיצאו לאור בוורשה.

אמצעי מניעה חוצצים לא היו בטוחים במאת האחוזים, אך היו בטוחים ובריאים יותר ממשגל נסוג. עם זאת, אמצעי מניעה אלה לא היו זולים, לא היו זמינים, והשימוש בהם דרש למידה (מרגלית-שטרן תשס"ו, 83). מבחינה זו, תחנת העצה התל-אביבית הגישה שירות נחוץ, שכן היא הציעה אמצעי מניעה בזול, אם כי בכמות מוגבלת מאוד. בירושלים לעומת זאת נשים יכלו לקבל רק עצה. "על הלשכה להתרכז לאו דווקא בשאלת ההפלה המלאכותית אלא בעיקר במניעת ההיריון; ממילא תפטרנה גם יתר השאלות. הלא הלשכות נועדות לנשים עובדות, ואין מי שיחלוק על זה שיש להן צורך בביקורת על ההיריון. מוטב, איפוא, שהדבר יתגשם בפיקוח רופאי המקום בהקדם האפשרי."²⁵ כך כתבה קוראת בשם טובה לדבר בספטמבר 1932. שאלת הבורות בנוגע לאמצעי מניעה העסיקה גם את ד"ר

²⁵ דבר, "מכתב למדור על לשכת העצה לנשים", 23.9.1932, עמ' 3.

טובה ברמן. ד"ר ברמן הזמינה רופאים להסביר לנשים על אמצעי מניעה, כאשר "סיבות רפואיות אבסולוטיות או אחרות" אינן מתירות היריון ולידה. היא קראה להם ליזום שיחה על אמצעי מניעה, ולא להניח שנשים יודעות כיצד למנוע היריון לא רצוי:

מאלף נשים שלקחנו דברים איתן על האמצעים שהן משתמשות בהם למניעת ההיריון – 75% משתמשות ב-coitus interruptus ואין להן שום ידיעה על אמצעים יותר בטוחים ופחות מזיקים. ...בין הנשים ששוחחנו איתן לא מועטות אלה שהגיעו לגיל קרוב לארבעים וברי להן שכבר לא יוכלו להרות. הללו אינן משתמשות באמצעי זהירות, ולאחר שהרו – הן מחזרות אחרי אפשרות להפלה מלאכותית (ברמן 1937א, 60).

תחנת העצה בבית הבריאות בתל-אביב סיפקה אמצעי מניעה בזול או חינם, בין השאר בזכות יוזמתה ומרצה של ד"ר איינהורן, אך בירושלים הדבר לא התאפשר והאחות ב' טמר קבלה על כך לא אחת בישיבות בית הבריאות הירושלמי. ביוני 1934 היא ציינה כי ישנה דרישה רבה לאמצעי מניעה בקרב מבקרות המחלקה להיגיינה של חיי המין, אך מפני עניותן של הפונות, שלא יכלו להרשות לעצמן לרכוש את התכשירים הדרושים, אין כל תוצאות ממשיכות לעבודת ההסברה.²⁶ בנובמבר 1935 היא טענה: "ההסברה קשה בייחוד בין הנשים, כל עוד שאוחרים בשיטה של מתן עצות בלבד ואין נותנים להן הוראות מעשיות במניעת היריון. אמנם הוחלט פעם בחיוב בשאלה זו, אבל הסתדרות הרופאים התנגדה לכך בנימוק שדבר זה מזיק לפרקטיקה הפרטית של חבריה". בתשובה אמר פרופ' קליגלר שהסתדרות הרופאים הסכימה לתת הוראות מעשיות לנשים שאין ביכולתן לשלם, והוחלט לשוב ולתת עצות מעשיות.²⁷

עם זאת, סוגיית אמצעי המניעה היתה שנויה במחלוקת. יתרונו של אמצעי מניעה היה שהם מנעו הפלות, אך חסרונם בעיני רופאים בני התקופה היה שהם אפשרו לנשים להתחמק מאמהות. נשים שביקשו למנוע היריון ולהגביל את גודל משפחתן או אף לא ללדת כלל נחשבו אגואיסטיות ומועלות בחובתן הלאומית (מרגלית-שטרן תשס"ו, 68–84). חשיבות האמהות נוסחה הן במונחים לאומיים והן במונחים רפואיים, שקבעו שהבחירה שלא ללדת או אפילו להסתפק בילד או שניים מזיקה לגוף האשה וגם לגופה של האומה כולה. אלה שצידדו בהסברה מינית ובהספקת אמצעי מניעה הדגישו שההיתר להשתמש בהם צריך להינתן במשורה ורק במקרה של קשיים כלכליים או בריאותיים מיוחדים. כך לדוגמה, המחלקה המדיצינית של קופת חולים תרגמה והוציאה לאור בשנת 1939 חוברת לרופאים על אמצעי המניעה הקיימים בשוק. כותבי ההקדמה לחוברת פונים אל הרופא העברי ומבקשים ממנו לספק אמצעי מניעה רק במקרים של צורך רפואי, בתקופות של שפל כלכלי ובמקרים "שהמשפחה כבר מובטחת במספר ילדים מספיק". עם זאת, מאיצים בו "להטיף, להסביר ולחזור ולהסביר" לנשים את חשיבות הילדים בשבילן ובשביל האומה,

²⁶ אצ"מ, J113/8018, פרוטוקול הישיבה של מנהלי המחלקות בבית הבריאות של הדסה בירושלים, 8 ביוני 1934.

²⁷ פרוטוקול ישיבה של מנהלי המחלקות, 17.11.1935, אצ"מ, J113/7943.

"הן מטעמי בריאות ושמירה על חיי משפחה בריאים ובין אם מטעמים לאומיים". הכותבים מסכמים ואומרים: "בידענו את מצפונם הרפואי והאנושי ואת הכרתם הלאומית של רופאינו, הננו בטוחים שישתמשו בחוכמת זו בצורה הרצויה" (מסטר 1939, 3-4).

סוגיית ההפלות היתה שנויה במחלוקת הרבה יותר מסוגיית אמצעי המניעה, אך כמוה גם היא היתה שאלה מעמדית: פועלות ונשות פועלים הן שרצו לשלוט בפוריות שלהן, והן שפנו למוסדות הרפואיים הציבוריים לבקש פתרון. הנשים האמידות יותר פנו ככל הנראה לרופאים פרטיים ואילו חסרות האמצעים נאלצו להסתפק לעתים בהפלות חשאיות, לא אחת בלי הרדמה ומתוך סיכון חייהן. אף על פי שאין נתונים סטטיסטיים בשאלה זו, היסטוריוניות ונשים בנות התקופה העריכו כי ההפלות החשאיות היו תופעה רחבת היקף (מרגלית-שטרן תשס"ו, 85). אלישבע קפלן, ממייסדות תנועת הפועלות ואשתו השנייה של לוי אשכול, גינתה את החוק נגד הפלה מלאכותית בהרצאה שנשאה לפני ועידת הפועלות הרביעית, חוק אשר:

אלפי נשים נופלות לו לקרבן, מפני שהן נאלצות לפנות לעזרה בלתי מקצועית. מצבו הסוציאלי של הפועל אינו מאפשר לו ריבוי המשפחה ללא הגבלה. גם מהכרח זה אין להימנע ע"י חוקים פליליים הנופלים בכל כבדם על שכם העובדים, כי לנשים אמידות ניתן חופש הרגולציה, גם למרות החוק הקיים. התנועה הסוציאליסטית עומדת על ביטול החוק הזה ותובעת שתינתן לרופא רשות להפלה בהתחשב עם מצב הבריאות של האישה, ועם מצבה הכלכלי (קפלן 1932).

כך, לדוגמה, כתבה "אחת" *לדבר* באוגוסט 1931, לאחר שרופא היישוב שבו היא מתגוררת הטיף לה מוסר בשעה שבאה להתייעץ עמו בנוגע להיריון לא רצוי:

מדוע תוכלי חברה של קופ"ח בתל-אביב לפנות בשעת הצורך ללשכת העצה ששם היא מקבלת הדרכה חברית בעניינים של חיי המין וכו' ואילו חברה בכפר נדונה להיתקל באי הבנה מצד הרופא, עד כי נדמה לה לפעמים כי לא במוסד פועלים היא, כי אם במוסד ממשלתי? הלא בחיינו כבר השתחררנו מן המותר והאסור הבורגני, ולמה לא יתאימו סניפי קופת חולים את עזרתם אל הדרישות הפרולטריות?

אותה "אחת" נענתה כי היא מוזמנת בהחלט לבוא לתחנה בתל-אביב, ולצד זאת, שאין זה הוגן לצפות מהרופא שייתן תשובה לשאלה "שאינה רק רפואית, כי אם בעיקר סוציאלית, וכל הציבור נתבע לקבוע את עמדתו ביחס אליה".²⁸

יוסף מאיר ואברהם מטמון הודאגו מאוד מדרישות כאלה. יוסף מאיר, כשנדרש לשאת דברים לרגל פתיחת תחנת העצה לנשים, מצא לנכון להדגיש "בשאלת הרגולציה של הלידות אנו נפגשים ברדיקליזם של החברות העלול להביא נזק רב לאישה... אנו מעוניינים בבריאות

²⁸ *דבר*, "משמר הבריאות", 12.8.1931, עמ' 3.

האישה ובסידור רציונאלי של חיי המשפחה. על כן נקפיד ונתנגד לדרישות המופרזות של החברות, העוללות להזיק נזק רב לבריאות האשה ולהרוס את טהרת חיי המשפחה" (מאיר 1933). כמוהו, מטמון השיב לקוראת רחל נימן בטור העצה של הבריאות:

אנחנו מתנגדים לפרנציפ של הפלה מלאכותית. בשבילנו שאלת "ההפלה" אינה בעיה סוציאליסטית, בניגוד ל"איסור ההפלה" כהשקפה בורגנית, אלא שאלה אנושית-חברתית, ובכלל אין אנו יודעים כמה ישחרר חיוב "ההפלה" את הפועל ואת הפרולטריון. דעתנו ודרישתנו היא שיש להרשות הפלה מלאכותית לא רק מנקודת מבט רפואית, אלא מנקודת מבט סוציאלית-חברתית, ואחד התנאים לכך, שהרישיון להפלה יכול להינתן ע"י רופא מוסמך או ע"י ועדה מיוחדת או מורשה מיוחדת הצריכים להתחשב במצבה הכלכלי ובמעמדה של החולה.²⁹

בדבריהם של מאיר ושל מטמון עולה בפירוש ההנחה שהפלה מלאכותית אינה סוגיה שאשה הרה אמורה להחליט בה לבדה, שכן זו החלטה שהשלכותיה חורגות מהגוף הפרטי ומגיעות אל המשפחה ואל היישוב כולו.

עם זאת, יחסן של תחנות העצה להפלות היה אמביוולנטי, שכן עמדתן של הרופאות הושפעה ממפגשיהן היומיומיים עם נשים שביקשו אמצעי מניעה או הפלה. דבריה של מרים אהרנובנה צוטטו לא אחת – דברים שבהם הביעה את התנגדותה להפלות, גינתה אותן והגדירה הפלה רצח ו"אקט ברוטאלי של האדם נגד מעשהו העדין של הטבע". אהרנובנה אכן גינתה לא אחת נשים שבחרו בהפלה, כיוון שבעיניה הן ויתרו על העונג העילאי של מהותן כנשים, ש"אף עסקנות ציבורית לא תוכל לחפות על העדרו" (אהרנובנה 1934ב). אך תפיסתה בנוגע להפלות היתה מורכבת יותר. כתבות של אהרנובנה בדבר מתארות מפגשים שלה עם נשים שבחרו להפיל, בגלל מאהב שהפר הבטחת נישואין או היריון לא צפוי סמוך מדי לראשון, בשל עוני שלא מאפשר לפרנס יותר מילד אחד, אבטלת שני ההורים שלא מאפשרת לפרנס אפילו ילד אחד; כיוון שהאם נדרשת לשלוח כסף למשפחתה שחיה עדיין בחוץ לארץ, או בשל חשש (מוצדק) מפני פטורין בהיריון. חלק מהנסיבות הללו היו ייחודיות לחברת הגירה, שבה המשפחה המורחבת אינה יכולה לסייע בטיפול בילד. באמצעות סיפוריהן של נשים שנזקקות להפלה, גם אהרנובנה וגם ברמן ביטאו מסר אחר לגמרי – שמצוקתה של אשה שנקלעה להיריון לא רצוי היא דבר שאין להתעלם ממנו. גם אהרנובנה וגם ברמן נעזרו בדוגמה של רוסיה הקומוניסטית וקראו ראשית להסברה מקיפה יותר על אמצעי מניעה, ושנית, לסיוע של מוסדות היישוב לאמהות עובדות ולאמהות לא נשואות – סיוע כספי וכן סיוע של "בתי אמהות" שיארחו אמהות בחודשים שלאחר הלידה, ויעזרו להן לטפל בתינוקות בשעה שהן חוזרות

²⁹ הבריאות 3(3), "שאלות ותשובות", 21.11.1934, עמ' 32.

לעבודה כדי לפרנס את עצמן ואת תינוקן. תשתית רחבה יותר, הן הציעו, תכלול גם הקמה וסבסוד של מעונות יום.³⁰

בגיליון הראשון של *דבר הפועלת* מנתה אהרונובה 14 אמצעים שיקלו על שילובן של נשים, ובמיוחד של אמהות, בשוק העבודה. היא ציינה כי הם "נתגשמו במלואם" ברוסיה הסובייטית, "ונתנו חומר סטטיסטי מאלף, המפגין את התועלת שבאמצעים האלה". נוסף על בתי אמהות ומעונות יום היא המליצה על "הפסקות הנקה" לעובדת, חופשה בתשלום בימי הווסת, אחרי לידה ואחרי הפלה וכן שורת צעדי חקיקה מגנה, כגון איסור העסקת נשים בסביבה רעילה ואיסור עבודת לילה בזמן היריון והנקה (אהרונובה 1934א). המלצות אלה לא יושמו, אך הן בהחלט עולות בקנה אחד עם מדיניות עידוד הילודה של היישוב. עם זאת, בסובלנות לאמהות לא נשואות ובעידוד לשימוש באמצעי מניעה יש מן הניחוח הרדיקלי שליווה את הרפורמה המינית הן בברית המועצות והן בגרמניה.

1.

ציינתי לעיל שהשיח שקידמו תחנות העצה היה הטרור-נורמטיבי באופיו: הדבר לא התבטא רק בדחיקת ההומוסקסואליות לשוליים. דעתם של כותבי הטורים לא היתה נוחה מכל מעשה מיני שלא הגיע לכדי משגל הטרנסקסואלי. כך, כפי שהרחם נועד להוליד, איברי המין נועדו למשגל וכשלא ביצעו אותו נגרמו ייסורי גוף ונפש. תפיסה זו נשענת על ההנחה שגם גבר וגם אשה נהנים ממין וזקוקים לו, אבל אוננות, "לטיפות הדדיות" ומשגל נסוג היו פסולים. מטמון, למשל, קבע כי היצר המיני מוביל לאושר, בריאות, כוח גופני ושכלי, רצון וחדוות חיים (מטמון 1932ב, 55). אהרונובה טענה שאמצעי מניעה הם דרך "לכבוש את הטבע" אשר "הערים ושילב בעורמה כזו את הרגש המיני האיתן אגב תהליך הריבוי" (אהרונובה 1934ב).

אוננות (בעיקר אצל גברים) נזכרת בעיקר במכתבי קוראים למדורי השאלות והתשובות בעיתונות. כותבים מבקשים עצה כיצד להיפטר ממנהגם זה, ותשובתם של הרופאים היא פעמים רבות — נישואים וחיי מין "בריאים". גם אהרונובה וגם מטמון מדגישים שאוננות אינה פשע וגם לא מחלה, והיא אינה מחלישה את הזרע ואינה מובילה לאימפוטנציה, כפי שהיה נהוג לחשוב בעבר. ואולם, היא פסולה משום שהיא מבטאת כישלון של כוח הרצון. לקורא אחד המליץ אברהם מטמון שכדי להימנע מקרי לילה עליו להתעמל, להתרחץ בים, להתקלח במים קרים, לישון על מצע קשה, לא על הגב, ולהתכסות בשמיכה קלה.³¹ ל"שואל" מירושלים מטמון משיב:

ברכותינו ואיחולנו על שהצלחת להתגבר על האוננות. נקווה שתחזיק מעמד. כל התופעות,

³⁰ אהרונובה 1932ב; 1934א; 1934ג; 1935; ברמן 1934; 1937ב.

³¹ *הבריאות* 1(20), "שאלות ותשובות", 1.7.1933, עמ' 167.

שאתה מזכיר במכתבך, אינן תוצאות האוננות אלא תוצאות עצבנות המקננת כך זמן רב ומעט דמיון חולני. ...הפרעות אחרות, כגון השתפכות זרע מוקדמת, הם גם כן תוצאת העצבנות ודיכאון הנפש. עליך לפנות למומחה להפרעות מין בכדי שידריךך וייתן לך את הטיפול הדרוש ומה גם שהשתפכות מוקדמת הנה הצעד הראשון להפחתת כח־הגברא, דבר החשוב מאוד בחיי הנישואין והמשפחה.³²

לקוראת אחרת הוא מסביר ש"מזמוז אינם חיים מיניים נורמאליים אלא קרוב יותר לאוננות. אין בזה כל פתרון לפרובלמה המינית וזה יכול להביא להפחתה בגירוי המיני, מה שאינו נעים ביותר בחיי הנישואין".³³ מסיבה זו, משגל נסוג הוצג כבעיה נפשית־רפואית, ולא רק בלתי־אפקטיבי בתור אמצעי מניעה: "השפעת החיים המיניים על בני הזוג היא רבה אף אם ההזדווגות נעשית בכליל. אם רוצים להגיע לפסגת האושר צריך להסתלק מכל שימוש באמצעי זהירות ולהעמיד ולדות".³⁴ וכמו כן: "האמצעי 'שתת ארצה' (הפלטת הזרע לחוץ) גורם במשך הזמן להשפיע על העצבים בייחוד על עצבי האשה. אם במקרים כאלה אין היא מקבלת את הסיפוק הדרוש, השימוש בכליל הוא הרבה יותר בריא וגם יותר בטוח".³⁵

ז.

התמקדתי כאן בהקשר העירוני, ובעיקר בתל־אביב, אבל גם לקיבוצים היתה באותה תקופה שאיפה להשתית את היחסים בין גברים ונשים, ובכלל זה את המיניות האנושית, על יסודות חדשים. אייל כפכפי, גבריאל קבליון וערן רולניק כתבו בהרחבה על השפעתה של הפסיכואנליזה על קיבוצי "השומר הצעיר", ובעיקר על שמואל גולן וצבי זוהר, שהשפיעו רבות על סוגיית החינוך המיני בקיבוצים. הלינה המשותפת והמקלחות המשותפות נבעו מתפיסת עולם כוללת, שכמו מקבילתה הקומוניסטית שאפה לשנות מן היסוד את היחסים בין המינים ואת המשפחה.³⁶ ידועה פחות השפעת תנועת הרפורמה המינית על הקיבוץ, השפעה שהתבטאה בין השאר בביקורו של צבי זוהר בקונגרס של הליגה לרפורמה מינית בווינה ב־1930 (אותו קונגרס שבו ביקר גם אונגרפלד), בתרגום ספרו של הודאן לעברית, וכן בביקורים של סקסולוגים מובילים בקיבוצי "השומר הצעיר". מגנוס הירשפלד, מקס מרקוזה ומקס הודאן ביקרו בקיבוצי "השומר הצעיר" — בעיקר עין חרוד ובית אלפא. ביקורו של הירשפלד בקיבוץ היה חטוף, והוא העריץ את מה שראה שם: ביסוסה של קהילה שבה אהבה

³² *הבריאות* 3(3), "שאלות ותשובות", 6.11.1934, עמ' 24.

³³ *הבריאות* 1(6), "שאלות ותשובות", 27.10.1932, עמ' 52.

³⁴ *הבריאות* 1(22), "שאלות ותשובות", 18.7.1933, עמ' 186.

³⁵ *הבריאות* 1(17), "שאלות ותשובות", 19.5.1933, עמ' 143.

³⁶ כפכפי 2001; קבליון 2004; רולניק 2007.

ולא שיקולי "שידוך טוב" הם התשתית ליחסים בין גברים לנשים. הודאן ומרקוזה, לעומת זאת, שוחחו עם חברי קיבוץ והגיעו למסקנות שונות בתכלית.

ביקורתם על חיי המין בקיבוץ מצטרפת לביקורת שמתחו נשות הקיבוץ באותה תקופה על מגבלות האוטופיה השוויונית של הקיבוץ. כך לדוגמה, חברות הקיבוץ הצביעו על הדרתן מעבודה חקלאית ועל הגבלתן למקצועות השירותים והטיפול בילדים. היחס המספרי בין נשים לגברים בקיבוץ, במיוחד בראשיתו, דחק אותן עוד יותר לתפקידי טיפול, שירות והזנה. אף שנשים צורפו לעבודה חקלאית, גברים השתתפו בטיפול בילדים ובעבודות המטבח אך לעתים נדירות: יום עבודה של בחור במטבח נחשב "מדכא" ו"בזבוז זמן", ואילו עבודת האשה במטבח נתפסה כטבעית. רק לאחר מאבק זכו נשים להשתתף במנגנוני קבלת ההחלטות של הקיבוץ, וגם אז הן חשו מודרות ומושקות בתוך הדיון הקיבוצי. הציפייה שתתלבשנה כמו גברים ותותרנה על השמלה ועל מטפחת הראש הלבנה, גם זו עוררה את ביקורתן של נשות הקיבוץ על המקום שהוקצה להן במרחב הציבורי.³⁷ כל אלה, כפי שהראו מרקוזה והודאן, השפיעו גם על חיי המין של חברי הקיבוץ.

הפסיכולוג לענייני מין, הבא לא"י, מסתכל ולומד מתוך ההזדמנות שניתנה לו לשוחח עם אנשים שונים בנקודות שונות בארץ, על דאגותיהם ולבטיהם הפרטיים ביותר, ישתומם לשמוע תמיד את הדעה כי בנדון "השאלה המינית" הרי א"י שונה לגמרי מארצות אחרות... השקפה זו מוטעת היא לחלוטין. "סבוכי המוסר" מרובים כאן ממש כמו בכל ארץ אחרת, ואולי גם עולים עליה, משום שצבור האנשים נמצא בדרגה כזו של התפתחות חברתית, המתנועעת בין המוסר הבורגני-רכושני וצורות החיים הסוציאליסטיות (הודאן 1934).

תובנותיו אלה של הודאן, שהתפרסמו ב*הבריאות* ביולי 1934, לא שכנעו אפילו את מטמון, אף שהוא עצמו החליט לפרסמן. הודאן עמד באותו מאמר על כישלוננו של הניסיון הקיבוצי: הן ביצירת מוסר מיני חדש והן בזניחה של נורמות חברתיות שהוא כינה "בורגניות". מכל מקום, כישלון זה התבטא בהנצחת יחסי הכוח בין גברים לנשים. הודאן אבחן שורה של בעיות: התנזרות מינית ארוכה לפני הנישואין (שיש לפותרה באמצעות חלוקה מסודרת של אמצעי מניעה) שפוגעת בחיי המין של הנשואים, טאבו נגד אוננות, היעדר מגוון של בני זוג פוטנציאליים בקיבוצים ובקבוצות הקטנות, ושכיחות גבוהה של משגל נסוג הפוגעת בחיי המין (שם).

הודאן פרסם את רשמיו מהקיבוץ במאמר בכתב העת *הבריאות*, ולאחר זמן מה גם

³⁷ סילביה פוגל-ביזאווי, הנרי ניר ואחרים עמדו על חוסר שוויון זה מראשית שנות התשעים. ראו פוגל-ביזאווי תשנ"א; ניר 2007. נשים בנות התקופה הצביעו על תסכולן ועל הדרתן. ראו לדוגמה מוזס 1936, 15; הופמן 1940. ראו גם גוטה, "עמדת החברה בקיבוץ כגורם חינוכי", *דבר הפועלת* 5 (11-12), 14.2.1939, עמ' 263; לילה, "החברה בחיים הציבוריים בקיבוץ", *דבר*, 2.12.1931, עמ' 3; ציפורה ל', "החברה בקיבוץ", *דבר הפועלת* 6 (11-12), 28.2.1940, עמ' 312 (חברות הקיבוץ חתמו על המאמרים בשם פרטי בלבד).

בספר שהוציא לאור בנוורוגית בשם *Jødene Vender Hjem* ("היהודים חוזרים הביתה"; Hodann and Lindbæk 1935). הוא לא ראה בקיבוץ מופת לשחרור מיני אלא עוד זירה של דיכוי, מעין סיר לחץ חברתי ומיני: זוגות שהתחתנו קיבלו כ"מתנת חתונה" מה שנודע בעגה הקיבוצית "פרימוס" – אדם שלישי שעמו נאלצו לחלוק את חדרם בשל מצוקת הדיור בקיבוץ ושכמובן היווה מכשול לפני האינטימיות הזוגית. החיים בקהילה קטנה וסגורה היו קשים מאוד גם לזוגות שנפרדו, אך לא יכלו להימנע מלפגוש זה את זה מדי יום ביומו. זאת ועוד, קהילה קטנה משמעה גם מבחר מצומצם של בני זוג פוטנציאליים. שיעורן הנמוך של הנשים ביחס לגברים הביא ללחץ על נשים פנויות למצוא בן זוג בין חברי הקיבוץ. בשיחתו עם חברי הקיבוץ, המתועדת בספר, דחק בהם הודאן להשקיע את משאבי הקיבוץ בדיור לזוגות, ונזף בגברים שהאמינו שנשים פנויות צריכות "להבין את מצוקת הגברים" ולהיות לבנות זוג גם אם לא חיבבו אף אחד מהם. הוא גם הבחין במגמה לשמר חלק מאותו "מוסר זעיר בורגני" שחברי הקיבוץ התיימרו להיגמל ממנו: הבחירה להמשיך למול את הבנים, סירובם של רופאי הקיבוץ לבצע הפלות ונטייתם של זוגות להזדרז ולהינשא לפני לידתו של ילד. במאמרו *הבריאנות* הוא התריע כי אידיאולוגיית הפרישות המינית, התנזרות עד אחר החתונה וטאבו על אוננות מסוכנים.³⁸

מקס מרקוזה הרצה לפני החברה הפסיכואנליטיקאית בדצמבר 1936 על "חיי המין בקיבוץ". שמואל גולן שמע את ההרצאה ומצא אותה "פוליטית ושטחית", וסבר שהיא מתייחסת לקיבוץ בראשיתו ומתעלמת מהשינויים שחלו בו מאז. הוא גם פגע בציפור נפשו של גולן כי מחה על הריחוק בין הורים לילדיהם, על המקלחות המשותפות ועל הלינה המשותפת. במאמר שפרסם בגרמנית בשנה שלאחר מכן (Marcuse 1938), פירט מרקוזה את תסביכיהם של חברי הקיבוץ שעמם שוחח, ומצא כי יותר מכול מכביד עליהם הפער בין השקפת העולם הדתית שלפיה חונכו במזרח אירופה לבין הסוציאליזם שרצו לממש בקיבוץ. הודאן ראה את שורש הבעיה בתפיסת עולם בורגנית, ואילו מרקוזה כאמור ייחס אותה למשפחות מסורתיות ולרקע דתי. כך, גברים ונשים שחונכו לאיפוק מיני נותרו בתולים גם לאחר הנישואים. לטענתו, טשטוש הפערים בין המינים, לפחות בלבוש ובמטלות מחוץ לבית, פגעו במתח האירוטי. כמו הודאן, גם הוא העיר על תופעת השותף השלישי שפוגעת באינטימיות הזוגית, וציין ששמע מחברי קיבוץ בעיקר על אובדן הפרטיות. הם התלוננו על היעדר זמן לעצמם, וגם על כך שבני זוג שהתכוונו להתייחד, בתוך קבוצה כה קטנה, היו אמורים לתלות סימן על פתח החדר או האוהל כדי להזהיר אחרים שלא להיכנס. אובדן הפרטיות וכמוהו גם אובדן הסודיות וההרפתקה שבהסתרה היו לטעמו סיבות לחוסר תפקוד מיני בקרב גברים בקיבוץ, ששיעורו עלה לטענתו על שיעורן של בעיות דומות באוכלוסייה הכללית (שם; רולניק 2007, 206–207).

³⁸ Hodann and Lindbæk 1935, 144–154. אני מודה לאשילד אידם שתרגמה את הטקסט בעבורי. ראו גם הודאן 1934.

ח.

בתחילת 1940 פנה ד"ר הרולד שילר לד"ר יסקי בהצעה להקים בתל-אביב תחנות לפיקוח על הילודה (birth control service) במסגרת שירותי הרפואה המונעת של הדסה. התחנות היו אמורות לפעול בהתאם לסטנדרטים אמריקניים, ועל בסיס ניסיון רב-שנים במרפאות מסוג זה בניו-יורק. למעשה, מכיוון שתחנות העצה מעולם לא הגדירו לעצמן תפקיד של הגבלת ילודה (אף שזה היה אחד התפקידים שמילאו בפועל), הצעתו של ד"ר שילר ביקשה להביא ליישוב מוסד מסוג חדש. בתשובתו לשילר ציין יסקי שהסוגיה מעניינת אותו, אבל עם זאת ההצעה אינה קלה למימוש "הן בשל הקשיים הנובעים מהפוליטיקה היישובית שלנו לאור התמעטות הילודה והן בשל צווי הדת". שילר מחה על קביעה זו, וטען כי הדת אינה אוסרת אמצעי מניעה, וכי עמדתו של יסקי לוקה בצביעות, שכן נשים ממילא משתמשות באמצעי מניעה, אך הם אינם יעילים ואף מזיקים. הוא אף טען שתחנות מעין אלה יכולות לעסוק בפיריון באופן כללי ואף לסייע לנשים עקרות, ולא רק לאלה שמעוניינות להגביל את הילודה. ביולי ניסה שילר לפנות ליסקי בשנית, ולשכנע אותו שתחום עיסוקו יכול להיות מוגדר "רפואה מונעת", שכן הוא מונע הפלות לא חוקיות ויכול לעזור לנשים לרווח לידות וכך לסייע לרווחת המשפחה ולמנוע עבריינות נוער. בתשובה כתב לו יסקי: "הועד המנהל לשירותי הרפואה המונעת בת"א טרוד עתה מאד בדיון בבעיות חשובות ביותר; תקופת החירום אשר הטילה מעמסה כבדה על שירותי הרפואה המונעת... אינה מאפשרת לחרוג מהפעילות הנוכחית".³⁹

יוזמה שאולי היתה מתקבלת בברכה שנים אחדות קודם לכן, נפלה כעת על אוזניים ערלות. פעילותן של תחנות העצה פחתה מאוד כבר ב-1936. בתקופת המרד הערבי אירח בית הבריאות ברחוב בלפור בתל-אביב את תושבי יפו היהודים, ורופאיו נקראו לטפל בפצועים. מלחמת העולם השנייה דחקה לקרן זווית את פעילותן של התחנות עוד יותר. לאחר המלחמה, בפגישה בתל-אביב ב-1945, נדונה האפשרות לפתוח את התחנה מחדש. רופא העור והמין חיים ברלין, שהגיע לתל-אביב מברלין עוד בשנות העשרים, וטובה ברמן, שהחלה לעבוד בקופת חולים לאחר שפוטרה מבית הבריאות של הדסה, ציינו שניהם שאין טעם לחדש את ההרצאות בתחנות. לאחר שפג החידוש שהיה בהן התמעט קהל ההרצאות, וכלל אנשים "אקסטרווגנטיים, קצת פסיכוטיים", שבאו להרצאות כדי לספק "את סקרנותם החולה". חשוב מכך, הפצת ידע על אמצעי מניעה כבר נחשבה למזיקה לאומה — ד"ר איינהורן ציינה שפחות נשים מגיעות לתחנה כדי לבקש אמצעי מניעה, "מפני חוסר מקום,

³⁹ ראו תכתובת בין ד"ר יסקי לד"ר שילר בארכיון הציוני המרכזי, J113/2374, בתאריכים 26.3.1940, 15.7.1940, 12.7.1940, 10.4.1940, 7.4.1940.

בגלל זה שבית הבריאות היה תפוס על ידי מוסדות אחרים, ובזמן המלחמה אפשר מפני התעמולה לריבוי הילודה".⁴⁰

רופאים ורופאות פרסמו מאמרים בכתבי עת רפואיים וקראו בהם לזנוח את "אופנת הילד האחד", אשר מסכנת את קיום האומה. כבר ב-1940 כתבה אשה שכינתה עצמה א' בדבר הפועלת על "בון טון חברתי של שיטת שני הילדים לכל היותר", אשר נפוץ "לבושתנו, גם בציבורנו הפועלי". היא מחתה על ההפלות, שאינן אלא "הרג הבא מרצונם החופשי של בני עם, שבכל תפוצות העולם דמו מופקר הוא".⁴¹ הגינקולוג יוסף אשרמן קרא לרופאים לעודד נשים ללדת כדי לספק "חומר אנושי" הדרוש לבניית האומה. כך גם ברמן, אשר כבר לא ראתה בהפלה תולדה של משבר כלכלי אלא הרס של דור חדש (ברמן 1945; אשרמן 1945). השואה וגם המאבק הדמוגרפי על ארץ ישראל הועלו בבחינת נימוקים נגד חידוש הפעלתן של תחנות העצה.

ט.

לאחרונה עלה בדעתי לכתוב רומן על מאגנוס הירשפלד, הסקסולוג היהודי הברלינאי שהפקיד את אבי בידי מאהבו הגרמני וכך הציל את חייו, וגם הקים את התנועה לזכויות הומוסקסואלים באותה שנה עצמה בה התכנס הקונגרס הציוני הראשון. התכוונתי לקשור אותו עם התנועה הציונית, להעלות אותו לארץ, ולהמית אותו שם בשנה שאמנם מת בה בגלות בצרפת – ולהמיתו בידי יהודים בפלשתינה-א"י (ציפר 1999, 35).

במילים אלה פותח בני ציפר את ספרו *ציפר ובני מינו*. הירשפלד הבדיוני שלו עולה לארץ ומקים מכון למדעי המין בתל-אביב, שמהווה המשך ישיר לפעילותו בברלין. מאמר זה התחיל באותה נקודה בזמן, וניסה להסביר מדוע הגירה של רעיונות ושל אנשים לפלשתינה לא הביאה לפריחה של רפורמה מינית רדיקלית בתל-אביב. עמיתיו של הירשפלד שהיגרו לפלשתינה בחרו להתמקד בפעילות ציבורית-רפואית כללית או נדחקו לשוליים. שלא כמו מקס אייטינגון ובני חוגו, אשר הקימו מכון פסיכואנליזה בירושלים והחיו בו את מסורתו של פרויד, מדע הסקסולוגיה לא ידע עדנה מסוג זה.

למרות הכישלון להחיות את הרדיקליות של "מדע הסקסולוגיה" והרפורמה המינית שהתלוותה אליו, תחנות לייעוץ מיני קמו ביישוב העברי, בעיקר בתל-אביב. הן אמנם התמקדו בחיי המין ובחינוך המיני של הזוג ההטרוסקסואלי הנשוי, כך שאפילו אוננות (כל שכן הומוסקסואליות או מין לפני הנישואין) גונתה כיוון שנחשבה לכישלון הרצון. עם זאת, למאות נשים וגברים בשנה היה מקום לפנות אליו כדי לדבר על קשיים בחיי המין ועל

⁴⁰ אצ"מ, J113/2376, "זכרון דברים משיבת המשנה מיום 7.5.1945 – יום גמר המלחמה"; ברמן 1937, 59.

⁴¹ דבר הפועלת 7, "לא זו הדרך", (31.3.1940), עמ' 33.

הגבלת הילודה. טורי העצה בעיתונות חשפו אלפים לשאלות על היומיום של מיניות אנושית בוגרת. כל אלה נדחקו לשוליים עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.

ביבליוגרפיה

- אהרונובה, מרים, 1931. "מהו תפקידן של תחנות העצה לנשים?", דבר, 1.7.1931, עמ' 3.
- _____, 1932א. "לדרכי ההסברה בהיגיינה", דבר, 29.6.1932, עמ' 5–6.
- _____, 1932ב. "ההפלה ותוצאותיה", דבר, 14.10.1932, עמ' 3.
- _____, 1934א. "הגנת האם", דבר הפועלת 1(1), 11.3.1934, עמ' 10–11.
- _____, 1934ב. "מפרובלימות האמהות", דבר הפועלת 1(4), 26.6.1934, עמ' 81.
- _____, 1934ג. "עובדות", דבר הפועלת 1(9), 27.11.1934, עמ' 178–180.
- _____, 1934ד. "ההיגיינה של חיי האישה, תל-אביב: משמר הבריאות ליד מרכז קופת חולים.
- _____, 1935. "דרוש פתרון", דבר הפועלת 2(3), 6.6.1935, עמ' 71.
- אונגרפלד, משה, 1930. "לתקנת מוסר המין", הארץ, 20.10.1930, עמ' 5.
- אמיר, דלילה, וניבה שושי, 2007. "חוק ההפלות הישראלי: היבט מגדרי ופמיניסטי", עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם, ירושלים: נבו הוצאה לאור, עמ' 784–785.
- ארלוזורוב, חיים, תשי"ג. יומן ירושלים, תל-אביב: מפלגת פועלי ארץ-ישראל.
- אשרמן, יוסף, 1945. "תפקיד הרופא בעידוד הילודה", הרפואה 38, 1.2.1945, עמ' 50–51.
- ברטל, נירה, 2005. חמלה וידע: פרקים בתולדות הסיעוד בארץ-ישראל, 1918–1948, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ברמן, טובה, 1934. "ויתור על הילד", דבר הפועלת 1(5), 31.7.1934, עמ' 107.
- _____, 1937א. "לדרכי ההסברה הפופולרית", דפים רפואיים א–ב (נובמבר): 59–60.
- _____, 1937ב. "שאלה יישובית", דבר הפועלת 3(12), 21.2.1937, עמ' 247.
- _____, 1945. "על סיבות ההפלה המלאכותית", הרפואה 39, 1.3.1945, עמ' 100.
- ברנשטיין, דבורה, תשס"ח. נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל-אביב המנדטורית, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- _____, 2009. "תל-אביב: עיר של מהגרים", זמנים: רבעון להיסטוריה 106: 48–60.
- גלזמן, מיכאל, 1997. "הכמיהה להטרוסקסואליות: ציונות ומיניות באלטנוילד", תיאוריה וביקורת 11 (חורף): 145–162.
- הודאן, מכס, 1930. בחור ובחורה: שיחות חברים בשאלות המין, ורשה: הוצאת הקאופרטיב השומרי המרכזי.
- _____, 1934. "השאלה המינית בארץ ישראל", הבריאות 2(9), 2.7.1934, עמ' 1–2.
- הופמן, נחמה, 1940. "בעקבות הבירור על החברה בקיבוץ", דבר הפועלת 7, 31.3.1940, עמ' 19–20.
- הירש, דפנה, 2002. "באנו הנה להביא את המערב: השיח ההיגייני בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי", זמנים: רבעון להיסטוריה 78: 107–120.

- _____, 2008. "הזרמת דם חדש אך פעולת הבראה וחזוק לה": רופאים ציונים ונישואי התערובת", יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), *גזענות בישראל, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד*.
- זלשיק, רקפת, 2008. *עד נפש: מהגרים, עולים, פליטים והממסד הפסיכיאטרי בישראל, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד*.
- כפכפי, אייל, 2001. "מסובלימציה של הנשיות לסובלימציה של האימהות: שלבים ביחסו של השומר-הצעיר לנשים", *עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל* 11: 306–346.
- לוי, א', וא' עורי, 1985. "ענק שנשתכח", *הרפואה* 108, 15.5.1985, עמ' 488–489.
- לוי, נסים, ויעל לוי, 2008. *רופאיה של ארץ-ישראל 1799–1948*, זיכרון יעקב: איתי בחור.
- מאיר, יוסף, 1933. "ההוואי הרפואי בציבורנו", *דבר*, 28.4.1933, עמ' 3.
- מוסה, ג'ורג' ל', תשס"ח. *לאומיות ומיניות באירופה המודרנית*, מאנגלית: להד לזר, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- מוזס, הלה, 1936. "החברה בקיבוץ", *דבר הפועלת* 3(3), 10.6.1936, עמ' 15.
- מטמון, אברהם, 1932א. "השבחת הגזע וביקורת הנישואין", *הבריאות* 8(8): 65–64; א(9): 75.
- _____, 1932ב. "חיי המין של האדם", *הבריאות* 7(7), 16.11.1937, עמ' 55.
- _____, 1933. *השבחת הגזע של המין האנושי וערכה לעמנו*, תל-אביב: מכון להיגיינה ומדעי המין.
- _____, תרצ"ט. *חיי המין של האדם*, תל-אביב: המכון להיגיינה ומדעי המין.
- מסטנר, אריק מילטון, 1939. *אמצעי הזהירות בפני ההיריון המותרים לשימוש*, תל-אביב: המחלקה המדיצינית של מרכז קופת חולים.
- מרגלית-שטרן, בת-שבע, תשס"ו. *גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920–1939*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- נידרלנד, דורון, 1983. "השפעת הרופאים-העולים מגרמניה על התפתחות הרפואה בארץ-ישראל: 1933–1948", *קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל ויישובה* 30: 111–160.
- ניר, הנרי, 2007. "מה העיק עליה? נשים בהתיישבות העובדת בתקופת היישוב", *מרגלית שילה*, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), *העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות כראי המגדר*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 162–174.
- נמילוב, אנטון ויטליביץ, תרצ"א. *הטרגדיה הביולוגית של האשה*, תרגם מרוסית צבי לוריא, ורשה: הקאופרטיב השומרי המרכזי.
- סטולר-ליס, שחלב, 2003. "כך אגדל תינוק ציוני: הבניית התינוק והאם הארץ-ישראליות באמצעות ספרי הדרכה להורים", *עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל* 13: 277–293.
- סלע-שפי, רקפת, 2003. "ה'ימים' בשדה המשפט ודפוסים של תרבות בורגנית בתקופת המנדט", *עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל* 13: 295–322.
- פוגל-ביז'אווי, סילביה, תשנ"א. "אמהות ומהפכה: המקרה של נשים בקיבוץ (1910–1948)", *שורשים: קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה בישראל* 1: 143–162.

- פלך, רפאל, 2002. "יישוב הארץ כעשייה אויגנית", אלפיים: כתב-עת בינתחומי לעיון, הגות וספרות 23: 179–198.
- פקלמן, הניה, 2007. חיי פועלת בארץ: אוטוביוגרפיה, אור יהודה: דביר.
- צימרמן, משה, 2003. "יהדות השרירים: התרופה ליהדות העצבים", זמנים: רבעון להיסטוריה 83: 56–65.
- ציפר, בני, 1999. ציפר וכני מינו, תל-אביב: עם עובד.
- קאהן, פריץ, תרצ"ה. ההיגיינה המינית של הנערה, ירושלים: בית הבריאות.
- , תרצ"ה. ההיגיינה המינית של העלם, ירושלים: בית הבריאות.
- קבליון, גבריאל, 2004. "עלייתו ושקיעתו של החינוך המיני בקיבוצי 'השומר הצעיר'", קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל ויישובה 113: 53–82.
- קפלן, אלישבע, 1932. "הגנת האישה העובדת", דבר, 3.3.1932, עמ' 5.
- ראובני, יעקב, 1993. ממשל המנדט בא"י 1920–1942: ניתוח היסטורי-מדיני, רמת גן: הוצאת בר אילן, פרקים יב, יד, טו.
- רבקאי, ישראל, 1937. "פרופ' ד"ר בונציה שוייג", דבר, 15.4.1937, עמ' 3.
- רזי, תמי, 2009. "בשולי העיר: תת-תרבות של בני-נוער בתל-אביב המנדטורית", זמנים: רבעון להיסטוריה 106: 64–75.
- , תשס"ט. ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, תל-אביב: עם עובד.
- רולניק, ערן, 2007. עושי הנפשות: עם פרויד לארץ ישראל, 1918–1948, תל-אביב: עם עובד.
- שוורץ, שפרה, 1997. קופת-חולים הכללית: עיצובה והתפתחותה כגורם המרכזי בשירותי הבריאות בארץ-ישראל, 1911–1937, שדה-בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
- שחורי-רובין, צפורה, ושפרה שוורץ, בהשתתפות יואל דונחין, 2003. "הדסה" לבריאות העם: פעילותה הבריאותית-החינוכית של "הדסה" בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, ישראל: הספריה הציונית.
- שלימוביץ, א', 1938. "לימוד עברית לאמהות עובדות" דבר הפועלת 5(5–6), 22.8.1938, עמ' 143.
- Bernstein, Frances L., 1998. "Envisioning Health in Revolutionary Russia: The Politics of Gender in Sexual-Enlightenment Posters of the 1920s," *Russian Review* 57: 191–217.
- , 2007. *The Dictatorship of Sex: Lifestyle Advice for the Soviet Masses*, DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- Carleton, Gregory, 2005. *Sexual Revolution in Bolshevik Russia*, Pittsburgh: Pittsburgh University Press.
- Dose, Ralf, 2002. "The World League for Sexual Reform: Some Possible Approaches," *Journal of the History of Sexuality* 12: 1–15.
- Efron, John, 1994. *Defenders of the Race, Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-siècle Europe*, New Haven, CONN.: Yale University Press.

- Grossmann, Atina, 1997. *The German Movement for Birth Control and Abortion Reform: 1920–1950*, New York: Oxford University Press.
- Hodann, Max, and Lise Lindbæk, 1935. *Jødene Vender Hjem*, Oslo: H. Aschehoug.
- Journal of the History of Sexuality*, 2003. A special issue 12(1).
- Kozma, Liat, 2010. "Sexology in the Yishuv: The Rise and Decline of Sexual Consultation in Tel Aviv, 1930–39," *International Journal of Middle East Studies* 42 (May): 231–249.
- Lenz-Levi, Ludwig, 1954. *The Memoirs of a Sexologist*, New York: Cadillac Publishing.
- Marcuse, Max, 1938. "Sexual-Probleme im Kibbuz," *Juedische Revue* 3: 470–479.
- Matte, Nicholas, 2005. "International Sexual Reform and Sexology in Europe: 1897–1933," *Canadian Bulletin of Medical History* 22: 253–270.
- Meroz, Yohanan, 2000. "About My Father Max Marcuse, 1877–1963," http://www2.hu-berlin.de/sexology/GESUND/ARCHIV/P_MARCUSE.HTM, accessed 16.9.2010.
- Reiss, Nira, 1996. "British Public Health Policy in Palestine: 1918–1947," in Manfred Waserman and Samuel S. Kottke (eds.), *Health and Disease in the Holy Land: Studies in the History and Sociology of Medicine from Ancient Times to the Present*, Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, pp. 302–325.
- Tamagne, Florence, 2005. "La Ligue mondiale pour la réforme sexuelle: La science au service de l'émancipation sexuelle?," *Clio* 22: 101–121.
- Vyras, Panayiotis, 1997. "Magnus Hirschfeld in Greece," *Journal of Homosexuality* 34: 17–29.